

दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथाको
अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, नेपाली विषयको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
बिष्णु दत्त जोशी
रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस
भृकुटीमण्डप, काठमाडौँ
२०६८

शोधनिर्देशकको सिफारिस

दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथाको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र बिष्णुदत्त जोशीले मेरो निर्देशनमा तयार गर्नु भएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, नेपाली विषय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति: २०६८/०२/२०

.....
सह-प्रा. तुलसीमान श्रेष्ठ
(शोधनिर्देशक)
नेपाली विषय विभाग
रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस,
प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय,
रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस
प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौं

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पसका छात्र बिष्णु दत्त जोशीले स्नातकोत्तर तहमा नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथाको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख, सह-प्रा. तुलसीमान श्रेष्ठ
२. शोधनिर्देशक, सह-प्रा. तुलसीमान श्रेष्ठ
३. बाह्य परीक्षक, प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली

मिति: २०६७/०२/२३

कृतज्ञताज्ञापन

शोधकार्य निश्चय नै जटिल हुँदो रहेछ । त्यसमा पनि अझ कथ्य भाषामा सीमित वर्तमान अवस्थामा लोप हुन लागेको साहित्यको विषयमा अनुसन्धान गर्दा साह्रै अफ्यारो हुँदो रहेछ जुन शोधकार्यको लेखनपछि मात्र अनुभव गर्न सकियो । मैले त्रि.वि. मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषयको दसौँ पत्रको अवाश्यकता परिपूर्तिका लागि दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्म देवताको गाथाको अध्ययन नामक शीर्षकमा शोधकार्य पूरा गरेको छु । लोकगाथा अलिखित रूपमा जनश्रुतिमा प्रचलनमा रहेका हुन्छन् । जुन एक पिँढी हुँदै अर्को पिँढीमा हस्तान्तरित भइरहन्छ, र लेख्य रूप नपाउँद लोप भएर पनि जान्छन् । यसरी लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको दार्चुलाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्म देवताको गाथालाई अहिलेको उत्तरआधुनिक युगमा खोतल्न खोज्नु कठिन र चुनौतिपूर्ण कार्य देखिन्छ, तापनि यसबारे अनुसन्धान गरी खोज गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य तयार गर्ने सिलसिलामा अन्यौलग्रस्त मनस्थितिमा शोधपत्रको शीर्षक चयनदेखि अन्त्यसम्म निर्देशन र पथप्रदर्शन गर्नुहुने परम आदरणीय शोधनिर्देशक तथा नेपाली विभागीय प्रमुख (रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ) गुरुवर सह-प्रा. तुलसीमान श्रेष्ठज्यूप्रति कृतज्ञ छु । शोधकार्य लेखनका क्रममा उचित प्रेरणा र प्रोत्साहन दिनुहुने सहायक प्राध्यापक धाना धामी (स्नातक क्याम्पस खलङ्गा, दार्चुला) प्रति नतमस्तक छु । साथै शोध लेखनका प्रयोजनार्थ आवश्यक पुस्तक उपलब्ध गराउने केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुरका कर्मचारी तथा विभिन्न सङ्घ संस्थाप्रति धन्यवाद प्रकट गर्दछु । मलाई स्नातकोत्तर तह अध्ययनदेखि शोधलेखनसम्म विभिन्न रूपमा सहयोग गर्ने प्रिय भान्जा महेश प्रसाद भट्टलाई नसम्झी रहन सकिदैन । त्यस्तै गरी गाथा गायनदेखि सङ्कलनमा सहयोग गर्ने हरूदेवी जोशी, लीला जोशी, गौरी जोशी, हीरा जोशी र गाथाबारे अन्य विविध जानकारी प्रदान गर्नु हुने अमरसिंह धामी, नरुवा धामीलाई यहाँ नसम्झिँदा अन्याय गरेको ठहर्छ । गाथा सङ्कलन कार्यमा सहयोग गर्ने प्यारो भाइ अम्भादत्त जोशीलाई पनि यो घडीमा सम्झन चाहन्छु । मेरो अध्ययनप्रति शुभेच्छा राख्ने श्री गौरिलमाण्डौ उ.मा.वि. हिकिला दार्चुलाका आदरणीय शिक्षक मित्रहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

आफूले माटोमै पसिना चुहाएर पनि छोरो पढोस्, ठूलो मान्छे बनोस् भन्ने अभिलाषा राख्ने परम पूज्य बुबा श्री शिवदत्त जोशी र ममतामयी आमा जसुली देवी जोशीले मलाई यहाँसम्म पुग्ने जुन अवसर प्रदान गर्नु भयो, त्यसका लागि म उहाँहरूप्रति युगौँयुगसम्म

ऋणी रहनेछु । त्यस्तै तोते बोलीदेखि बोल्न सिकाएर आफ्ना कोमल हातले कालोपाटीमा कमेरोले धर्सा कोर्दै अक्षर चिनाउँदै शिक्षाको उज्यालो दिशातर्फ डोच्याई विभिन्न रूपमा हौसला र प्रोत्साहन साथ यो खुट्किलोसम्म साथ दिनुहुने आदरणीय दाजु हरिभक्त जोशीज्यूप्रति पनि चीरऋणी छु । यसै गरी शोधलेखन कार्यमा शीघ्र समापनका लागि हरतवरले सहयोग गर्ने हरिना जोशीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै प्यारी छोरी आयुष्मा जोशीलाई न्यानो माया दिन चाहन्छु ।

यस शोधपत्रलाई छिटो छरितो र सहज रूपमा टड्कन गर्ने क्रिएटिभ कम्प्युटर सेन्टर नयाँ बजार कीर्तिपुरकी दिव्या क्षेत्री 'पूर्णमा'लाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस नेपाली विभाग समक्ष पेस गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : २०६४/०६६

क्रमाङ्क : १५१

मिति : २०६८/०२/

.....

(विष्णुदत्त जोशी)

रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस

प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौं

विषयसूची

	पृष्ठ
पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय	
१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.६ अध्ययनको औचित्य	५
१.७ शोधपत्रको सीमाङ्कन	५
१.८ सामग्री सङ्कलन/अध्ययन विधि	५
१.९ शोधपत्रको रूपरेखा	६
दोस्रो परिच्छेद : लोकगाथाको परिचय	
२.१ परिचय	७
२.२ लोकगाथाको उत्पत्ति	१०
२.२.१ लोक निर्माणवाद	१०
२.२.२ समुदायवाद	११
२.२.३ जातिवाद	११
२.२.४ चारणवाद	११
२.२.५ व्यक्तिवाद	१२
२.२.५ व्यक्तित्वहीन व्यक्तिवाद	१२
२.३ ब्रह्म देवताको गाथाको उत्पत्ति	१२
२.४ लोकगाथाका विशेषता	१३
२.४.१ मौखिक परम्परा	१४
२.४.२ प्रामाणिक मूलपाठको कमी	१४
२.४.३ रचनाकार अज्ञात	१५
२.४.४ सङ्गीतात्मक	१५

२.४.५ पुनरावृत्ति	१५
२.४.६ स्थानीयता	१६
२.४.७ उपदेशात्मकताको अभाव	१६
२.४.८ सरलता र स्वभाविकता	१६
२.४.९ दीर्घकथानात्मक विद्यमानता	१७
२.४.१० ऐतिहासिक सामाजिक विषयवस्तुको प्रबलता	१७
२.५ ब्रह्मदेवताका गाथाका विशेषता	१७
२.५.१ मौखिक परम्परा	१८
२.५.२ लोकलयात्मकता	१८
२.५.३ स्थानीयता	१८
२.५.४ अलौकिकता	१८
२.५.५ सरलता र स्वभाविकता	१९
२.५.६ धार्मिकता र सांस्कृतिकता	१९
२.५.७ दीर्घकालीन विद्यमानता	१९
२.६ लोकगाथाका तत्त्व	२०
२.६.१ कथ्य वा भाव	२०
२.६.२ लय र गेयता	२०
२.६.३ आख्यान	२१
२.६.४ कथनपद्धति र भाषाशैली	२१
२.६.५ पात्र/चरित्र	२२
२.६.६ परिवेश	२३
२.७ लोकगाथाको वर्गीकरण	२३
२.७.१ प्रस्तुतिको समयवधिका आधारमा	२४
२.७.१.१ लघुगाथा	२४
२.७.१.२ मध्यम गाथा	२४
२.७.१.३ बृहत् गाथा	२५
२.७.२ प्रस्तुतिको ढाँचाका आधारमा	२५

२.७.२.१ गेय गाथा	२५
२.७.२.२ बाद्यगाथा	२५
२.७.२.३ नृत्यगाथा	२६
२.७.२.४ बाद्यनृत्यगाथा	२६
२.७.३ कथावस्तुको स्रोतका आधारमा	२६
२.७.३.१ ऐतिहासिक लोकगाथा	२६
२.७.३.२ पौराणिक लोकगाथा	२७
२.७.३.३ सामाजिक लोकगाथा	२७
२.७.३.४ निष्कर्ष	२८
२.८ लोकगाथाको अध्ययन परम्परा	२८
२.९ ब्रह्म देवताको गाथाको अध्ययन परम्परा	३२
२.१० निष्कर्ष	३३

तेस्रो परिच्छेद : ब्रह्मदेवताको गाथाको सङ्कलन (मूलपाठ र नेपाली अनुवाद)

३.१ बडा देवा (देवता) केदार ऐंहा (सिकार) खेलन जानु	३५
३.२ केदारलाई तिर्खा लागनु	३७
३.३ बडादेवता केदार बिहे गर्न तयार हुनु	४०
३.४ बडा देवा केदारको जन्ती हुनु	४४
३.५ रानी सुनकेसरा (रुगुबिना) महिनाबारी हुनु	४८
३.६ रानी सुनकेसरा गर्भवती हुनु	५२
३.७ ब्रह्म देवाको जन्म हुनु	५४
३.८ आमा बचाउने औषधि लिन ब्रह्मदेवता मामा घर जानु	५७
३.९ नामकरणको शुभसाइत र भाग्यरेखा हेराउन मालुबेटा जोशीका घर जानु	६४
३.१० ब्रह्म देवताको नामकरण गरिनु	६९
३.११ ब्रह्म देवताको व्रतबन्ध गरिनु	७१
३.१२ ब्रह्म देवता सिकार खेलन जानु	७४
३.१३ ब्रह्म देवता मामाघर जानु	७५

३.१४ ब्रह्मदेवता मामाघरमा घरदान (बच्चे) माग्दै	७७
३.१५ ब्रह्मदेवताको खोजीमा हरिचन्द्र जानु	७९
३.१६ ब्रह्मदेवता रानीपरुला साथ मामाघरबाट फिर्ता हुनु	८१
३.१७ ब्रह्मसँग सिदुवा, विदुवाको लडाइँ हुनु	८५

चौथो परिच्छेद : ब्रह्म देवताको गाथाको विश्लेषण

४.१ विषयप्रवेश	८९
४.२ ब्रह्मदेवताको गाथाको विश्लेषण	९०
४.२.१ कथावस्तु/कथानक	९०
४.२.२ पात्र	९५
४.२.३ परिवेश/वातावरण	९७
४.२.४ द्वन्द्व	९९
४.२.५ कथोपकथन	९९
४.२.६ उद्देश्य	१००
४.२.७ शैली	१००
४.२.८ भाषा	१०१
४.३ निष्कर्ष	१०४

पाँचौं परिच्छेद : उपसंहार

५.१ सारांश	१०५
५.२ निष्कर्ष	१०६
५.३ भावी अनुसन्धानका लागि सुझाव	१०८
सन्दर्भग्रन्थसूची	१०९

सङ्क्षेपीकरण सूची

उ.मा.वि	उच्च माध्यमिक विद्यालय
एम.ए.	मास्टर अफ आर्ट्स
क्र.स.	क्रम सङ्ख्या
डा.	डाक्टर
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
प्रा.	प्राध्यापक
पृ.	पृष्ठ
वि.सं.	विक्रम संवत्
सम्पा.	सम्पादक
सं.	संस्करण

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

गाथाको अर्थ गाउनु हो । यस्तै गाइने गाथामध्ये सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा परम्परादेखि प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथा पनि एक हो । ब्रह्म देवता दार्चुलाको दुहुँ क्षेत्रमा बसोवास गर्ने सम्पूर्ण जातिका इष्टकुल देवता हुन् । भारद्वाज गोत्र भएका ब्रह्म देवतालाई दुहुँ क्षेत्रमा बसोवास गर्ने नौकाछा (काला बडान, नौलाघरी बडाल, धामीपट्टी, लैरेबडाल, कार्की, साहू, समाल, घडरानी बडाल, बरुवा बडाल), छ काछा (जुहारी, सितोली, डडाल) लगायत याँका जोशी, धामी, बम, टमटा, पार्की, लुहार भुल, बुद्याल समुदायका मानिसहरूले बडादसैँको अघिल्लो महानवमीका रात्रि मन्दिरमा जाग्राम बसेर विभिन्न विधि विधान पूर्वक पूजाआजा गर्ने गर्दछन् । सोही दिन ब्रह्म देवताको मन्दिरमा विभिन्न समुदायका मानिसहरूले नौमती बाजासहित आ-आफ्नो भाँकी प्रदर्शन गर्ने गर्दछन् । श्रद्धालु भक्तजनहरूले परम्परागत धार्मिक आस्थालाई वरण गर्दै आफ्नो मनोकाङ्क्षाका लागि दिनभर निराहार बसेर धूपबत्ती बालेर पूजापाठ गर्ने गर्दछन् । प्रायः जसोले मन्दिरमा सुन, चाँदी लगायत अन्य बहुमूल्य वस्तु आफ्नो मनोकाङ्क्षा सिद्धिका लागि चढाउने गर्दछन् । महानवमीका रात्रिमा ब्रह्मदेवताको मन्दिरमा विभिन्न समुदायका महिला पुरुष सहभागी भई ब्रह्मदेवताको गाथा गाउने गर्दछन् । महानवमीका रात्रि बाहेक श्रावण भाद्र, पुष, चैत्र, जेठ महिनाका रातमा पनि विभिन्न समुदायमा यो गाथा गाउने गरिन्छ ।

दुहुँ क्षेत्रका अरू थर भट्ट, बडू, खाती, पन्त, कुँवर, बोहरा, महारा आदि समुदायका मानिसहरूले पनि विभिन्न चाडबाडमा यो गाथा गाउने गर्दछन् । अलिखित रूपमा रहेको ब्रह्म देवताको गाथा धार्मिक मान्यतालाई उजागर गर्न सफल रहेको पाइन्छ ।

ब्रह्म देवताको गाथा दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा एकदमै प्रचलित धार्मिक, संस्कारगत र पौराणिक गाथा मानिन्छ । यस गाथाभित्र विभिन्न थरी ब्रह्मदेवताका जीवनगत कथाहरू दुई हरफे, तीनहरफे र चारहरफे लोक लयात्मक पङ्क्तिमा सुन्न पाइन्छ । यो गाथा मिठो दार्चुलेली लोक लयात्मक भाकामा गाइने गरिन्छ । यो गाथामा धार्मिक, नैतिक, सामाजिक र संस्कारगत परम्पराका आस्था, मूल्य र मान्यता झल्काइएको देखिन्छ । यसैले यस्ता धार्मिक, परम्परागत संस्कारका मूल्य मान्यतालाई जीवन्त तुल्याउने धार्मिक, परम्परागत संस्कारका मूल्यमान्यतालाई जीवन्त तुल्याउने गाथाको शोध, खोज र अध्ययन अहिलेसम्म हुन सकेको देखिदैन । यस शोधकार्यमा ब्रह्म देवताको गाथाको अध्ययन संकलन र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथालाई चिनाउनु नै यसको मूल समस्या हो भने यही मूल समस्याको सेरोफेरोमा रहेर निम्नलिखित समस्याहरू निर्धारण गरिएको छ

- (क) ब्रह्म देवताको गाथा के कस्तो रहेको छ ?
- (ख) ब्रह्म देवताको गाथाको सङ्कलन कसरी गर्न सकिन्छ ?
- (ग) ब्रह्म देवताको गाथाको अध्ययन र विश्लेषण कसरी गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

माथि उल्लेखित शोधसमस्यामा आधारित भएर दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्म देवताको गाथाको अध्ययन गर्नु नै यस शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । शोध समस्यामा प्रस्तुत गरिएका समस्याहरूलाई निम्नानुसारको उद्देश्यमा क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

- क) ब्रह्म देवताको गाथाको सामान्य परिचय दिनु ।
- ख) ब्रह्म देवताको गाथाको संकलन गर्नु ।
- घ) ब्रह्म देवताको संकलित गाथाको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

लोक साहित्य लोकको सम्पत्ति हो । बालक, वृद्ध, तन्नेरी सबै लोक साहित्य सुन्न, सुनाउन औँधी रुचाउँछन् । यसका बारेमा जे जति अनुसन्धान कार्य भइरहेका छन् ती सबै उपलब्धिपूर्ण देखिन्छन् । अहिले आएर लोक साहित्यकै लोकप्रिय विधा मानिने लोकगाथाको बारेमा स्नातकोत्तर तह र विद्यावारिधिमा समेत खोजअनुसन्धान भइरहेका छन् । यसलाई उपलब्धिपूर्ण कार्य मानिन्छ । यिनै लोकगाथा मध्येकै दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथा पनि आफ्नो संस्कार, परम्परालाई झल्काउने प्रमुख गाथा मानिन्छ । आफ्नै मौलिक पहिचान दिने यस गाथाको आजसम्म अध्ययन, अनुसन्धान भएको देखिँदैन । लोक साहित्यका विविध विधाका बारेमा विभिन्न अन्वेषणकर्ताहरूले गरेका अनुसन्धानमूलक कार्यलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले नेपाली लोकगाथामाथि प्रकाश पादौँ नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना (२०४१) मा कुनै पनि वर्णनात्मक वा ऐतिहासिक प्रसङ्गलाई आधारशीला बनाई ईश्वरप्रति बन्दना र भक्तिभाव पोखिएमा, महिमा वर्णन गरिएमा अनि त्यस समयका वीर, महान् व्यक्तित्व आदिको क्रियाकलापमा विरचित वर्णनात्मक (आख्यान) रूपका लामा लोकगीत पाराका लयहरू नै गाथा हुन् भनेका छन् ।

सत्यमोहन जोशीले हाम्रो लोकसंस्कृति (२०१४:१९०) मा लोकसाहित्य त्यो साहित्य हो, जसमा आफ्नो विशुद्ध लोकसंस्कृति छ, उन्नत कला छ, अझ भनौँ जसमा सत्यम् शिवम् सुन्दरम्को रूपमा सङ्गीत र कला पनि भनेका छन् ।

नेपाली लोकगाथाका अध्येता मोतीलाल पराजुलीले नेपाली लोकगाथा (२०४९) मा प्राचीन वा समसामयिक विषय वा घटनालाई लिएर कथिएको सरल, स्वभाविक र स्पष्ट सामाजिक विन्दुमा रहेका अनिश्चित रचनाकार भएका जनसाधारणमा मौखिक परम्परा गाउँदै आएका लोकतत्त्व विषयमान भएका गीतिबद्ध कथाहरू लोकगाथा हुन्, जसमा जीवनका प्रेम, युद्ध, करुणा, जीवन सङ्ग्राम सङ्घर्ष, साहस आदिमा हृदयविदारक घटनाहरू वर्णित हुन्छन् भनी प्रस्तुत गरेका छन् ।

आत्माराम भट्टको बैतडीका पौराणिक लोकगाथाको अध्ययन (२०५२), रामकृष्ण शर्माको प्युठान जिल्लाको कथा सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण (२०५६) आदि रहेका पाइन्छन् । नेपाली लोकगाथाको फुटकर अध्ययनका रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा विभिन्न विद्वान्हरूका लेखरचनाहरू पनि पाइन्छन् ।

यसै गरी चूडामणि बन्धुले लोकसाहित्य (२०६६:१९६) मा लोकगाथामा लोक अभिव्यक्ति, गीतिमयता र कथात्मकता सन्निहित छन् । गाथाले कथाको गीत भन्ने कुराको बोध हुन्छ र अन्य शब्द यसको अर्थ दिन असमर्थ छन् ।

नेपाली विद्वान्हरूका परिभाषाले लोकसाहित्यका सम्पूर्ण अभिलक्षण समेट्न नसकेको अनुभव गर्दै न्यू इन्साइक्लोपीडिया ब्रिटानिकाको परिभाषा अगाडि सार्दै पाश्चात्य विद्वान्हरूका परिभाषाहरूलाई समेट्दै मोहनराज शर्मा लोकवार्ता विज्ञान र लोकसाहित्य (२०६३:१४) मा लोकसाहित्यको वस्तुनिष्ठ यथार्थिक अनि पूर्ण परिभाषा गर्न पुग्दछन् । “लोक ज्ञान वा लोकभावनामा आधारित श्रुतिपरम्पराबाट व्याप्त व्यक्ति विशेषको नभई अपठितहरूबाट सामूहिक ढङ्गले लोकगीत, लोककविता, लोकगाथा, लोककाव्य, लोककथा, लोकनाटक, गाउँखाने कथा, उखानटुक्का आदि विधाका रूपमा अभिव्यक्त हुने मौखिक भाषिक संरचनालाई लोकसाहित्य भनिन्छ ।

लोकसाहित्य अन्तर्गत लोकगाथाको अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूले हाम्रो समाजमा रहेका गाथाहरूको अध्ययन गर्ने कार्यमा लागेका देखिन्छन् । हाम्रो नेपाली समाजभित्र पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मका क्षेत्रमा समाजभित्र थुप्रै लोकगाथाहरू जनश्रुतिमा रहेका पाइन्छन् । यस्ता जनश्रुतिमा प्रचलित गाथाहरूका बारेमा विद्वान्हरूले आजसम्म गरेका अनुसन्धानात्मक कार्य प्रशंसनीय रही आएका छन् । दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथा र परम्परालाई जीवन्त बनाई राख्ने एक प्रसिद्ध गाथा हो । यो गाथा परम्परादेखि आफ्नै मौलिक पहिचानमा परम्परादेखि श्रुतिरूपमै दुहुँक्षेत्रमा प्रचलनमा रहेको छ । हालसम्म यस गाथाको बारेमा कुनै पनि अध्ययनकार्य भएको पाइँदैन ।

१.६ अध्ययनको औचित्य

लोकसाहित्यको लोकप्रिय विधा लोकगाथाभित्र समाजका लौकिक अलौकिक विविध पक्षहरू भित्रिएका हुन्छन् । नेपालमा श्रुतिपरम्परामा आदि कालदेखि नै लोकगाथा जनजीवनमा व्याप्त रहेको देखिए पनि अध्ययन, अनुसन्धान भने निकै पछिदेखि थालिएको देखिन्छ । यिनै लोकगाथा मध्ये दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्म देवताको गाथा यो क्षेत्रको निकै लोकप्रिय गाथा हो । यो गाथा जनश्रुतिमै परम्परादेखि आजसम्म प्रचलनमा रहेको छ । यसबारे कुनै पनि लेखरचना प्रकाशित हुन र खोजअनुसन्धान पनि हुन सकेको छैन । परम्परादेखि जनश्रुतिमा प्रचलित यस गाथाको अध्ययन गर्नु नै प्रस्तुत शोधको औचित्य रहेको छ । यो शोधपत्र पश्चवर्ती शोधार्थीका लागि सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा रहनुका साथ साथै ब्रह्मदेवताको गाथाको बारेमा जान्न चाहने जिज्ञासु पाठक, विद्यार्थी, समालोचक, विश्लेषक, अनुसन्धान गर्न चाहनेहरूका लागि समेत उपयोगी सामग्री बनेको छ ।

१.७ शोधपत्रको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनको क्षेत्र दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्र रहेको छ । यस अध्ययनमा दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रका विभिन्न जात जाति तथा समुदायमा परम्परादेखि प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथा सम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ । दार्चुलेली दुहुँ बासीको जनजिब्रोमा लोकप्रिय रहेको ब्रह्म देवताको गाथाले सो क्षेत्रमा आफ्नो लोकप्रियता प्राप्त गरेकोले दुहुँ क्षेत्रलाई आधार बनाई ब्रह्मदेवताको गाथाको अध्ययनलाई मुख्य अभीष्ट बनाइएको छ । ब्रह्म देवताको गाथाको अध्ययन संकलन विश्लेषण बाहेक अन्य पक्षको अध्ययन यस शोधपत्रमा गरिएको छैन ।

१.८ सामग्री सङ्कलन/अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रलाई मूर्तरूप दिन मूलतः क्षेत्रीय विधिको अवलम्बन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सम्बन्धित क्षेत्रका सूचकद्वारा प्रस्तुत गरिएको सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस कार्यमा टेप रेकर्डरको पनि प्रयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्री विश्लेषण गरी अध्ययनलाई पूर्णता दिन सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूको सल्लाह, सुझाव,

निर्देशनलाई पनि आधार मानिएको छ । सामग्री विश्लेषणमा लोकगाथाका तत्त्वलाई आधार बनाएर तत्त्वगत विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

शोधकार्यको निम्ति लिइएको समस्या र यससँग सम्बद्ध विषयहरूलाई दृष्टिगत गरी प्रस्तावित शोधपत्रको रूपरेखालाई निम्न लिखित शीर्षकमा विभाजन गरी तयार गरिएको छ ।

परिच्छेद एक : शोधको परिचय

परिच्छेद दुई : लोकगाथाको सिद्धान्त

परिच्छेद तीन : ब्रह्म देवताको गाथाको सङ्कलन

परिच्छेद चार : ब्रह्म देवताको गाथाको अध्ययन, विश्लेषण

परिच्छेद पाँच : उपसंहार

दोस्रो परिच्छेद

लोकगाथाको परिचय

२.१ परिचय

नेपाली समाजमा परम्परादेखि मौखिक रूपमा हस्तान्तरित हुँदै आएका लामा लामा वर्णनात्मक गीत र कविताहरू पनि छन् । यस्ता गीतलाई केही लोकसाहित्यका अनुसन्धाताहरू लोकगाथा भन्छन् कोही लोकगीत भन्छन् । यस्ता गीतमा आख्यान हुने हुँदा आख्यान गीत र कथानक गीत पनि भनिन्छ । नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा यस्ता गाथा र काव्यहरूलाई धमारी, चाँचरी, भैनी, ढुस्को, ओहाली, कर्खा, सवाई, चैत, भारत आदि नामले जनाइन्छ । भारतजस्तो वीरतापूर्ण गाथालाई भारतका कुमाउनी गढवाली, छत्तीसगढी र राजस्थानी भाषाहरूमा पँवाडा भनिन्छ । महाराष्ट्रमा पँवडा भनिन्छ । कुमाउँमा प्रचलित कतिपय गाथाहरू पश्चिम नेपालमा पनि प्रचलित छन् । नेपालको मध्यपहाडी क्षेत्रमा प्रचलित नचरी, बालुन, लीला, चरित्र, घाटु र सोरठीलाई तिनका अभिनयात्मक प्रस्तुतिले गर्दा केही भिन्न पहिचान कायम गरेका छन् । तिनलाई अर्का अध्यायमा लोकनाटक अन्तर्गत चर्चा गरिएको छ । लोकगाथाका लोककाव्य, गीतिकाव्य, गीतिकथा, आख्यानकाव्य, आख्यान गीत, प्रबन्धकाव्य तथा प्रबन्धगीत जस्ता नाम पनि छन्, तर यी सबै शब्दभन्दा लोकगाथा शब्द नै बढी उपयुक्त छ । किनभने गाथा शब्द एकातिर अत्यन्त प्राचीन छ भने अर्कातिर लोकजीवनमा पनि उत्तिकै प्रचलित छ । गाथा भन्नाले कथात्मक गीत भन्ने कुराको बोध हुन्छ र अन्य शब्द यसको अर्थ दिन असमर्थ छन् । ऋग्वेदकै अनुसार यसरी गाइने गीतलाई गाथा र गाउने व्यक्तिलाई गाथिन् भनिएको छ । प्राकृतमा पनि गीतलाई गाथा भनिएको छ र विष्णुपुराण, अमरकोश आदि ग्रन्थहरूमा गाथा शब्द पाइन्छन् । गाथा शब्दको अर्को अर्थ प्रशंसा एवम् स्तुति पनि हो । केही गाथाहरू वीरहरूको प्रशंसामा गाइएका हुन्छन् र वीरगाथा शब्द पनि यस्ता गाथाका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ तापनि सबै गाथा वीरगाथा हुँदैनन् ।

लोकगाथालाई राजस्थानी लोकगीतका लेखक सूर्यकिरण पारिकले गीतकथा भनेका छन् । यसलाई रसियन भाषामा 'विलिना', डेनिस भाषामा 'वाइज', युक्रेनमा 'डुमी' सर्बियन भाषामा 'पेस्मी' जर्मनीमा 'व्होक स्लाईडर', डेनमार्कमा 'फोकेवाइजर' र स्पेनमा 'रोमेनकेरो भनिन्छ (उप्रेती, लामिछाने, २०६४:१७) ।

अङ्ग्रेजी लोकगाथालाई ब्यालेड (ballad) भनिन्छ । ब्यालेड शब्द ल्याटिन भाषाको बेलारे (ballare) बाट बनेको हो । बेलारेको अर्थ नाच्नु हुन्छ । रावर्ट ग्रेम्सका अनुसार बेलारेको सम्बन्ध ब्यालेट (ballet) सँग छ, जसको मूल अर्थ नृत्यका साथ गीत गाउनु हो । पछि यसको अर्थ हटेर सामूहिक रूपमा गाउनु भन्ने अर्थमा सीमित हुनपुग्यो (उपाध्याय, लामिछाने, २०६४:१७) । अतः अङ्ग्रेजी ब्यालेडको समानार्थी शब्द लोकगाथा नै यस विधाका लागि उपयुक्त र सार्थक देखिन्छ । लोकगाथाको सङ्कलन गरी तिनको अध्ययन गर्ने कामको थालनी विसप टमस पर्सीले रिल्याक्स अफ एन्सिएन्ट इङ्लिस पोएट्री (सन् १८६५) नामक पुस्तकबाट गरेका हुन् । सर वाल्टर स्कटले मिन्स्टर्सी अफ द स्कटिस बोर्डर (१८०२) नामक लोकगाथाको सङ्कलन प्रस्तुत गरे । बेलायती विद्वान् फ्रान्सिस जे चाइल्डले लोकगाथाको नयाँ ढङ्गले सङ्कलन गरे । उनले सन् १८२२-१८९८ सम्ममा इङ्लिस एण्ड स्कटिक पपुलर ब्यालेड्स पुस्तकका पाँचवटा ठेलीहरू प्रकाशित गरेर लोकगाथाको अध्ययन र सङ्कलनलाई निकै व्यवस्थित पारे (एटम र लामिछाने, २०६४) ।

नेपालीमा खसराजा जितारीमल्ल (वि.सं १३४४-४६) को गाथा (चैत/धमारी/भारत), डोटेरी राजा नागमल्ल (वि.सं १४४४ तिर) को धमारी र राजा रिपुमल्ल (वि.सं १४६९) का चाँचरी आदिले लोकगाथाको प्राचीन परम्परालाई सङ्केत गर्दछन् । नेपाली लोकगाथाको वर्ण्य विषय पराक्रमी व्यक्तिको व्यक्तित्व, मायाप्रेम, ईश्वरीय आस्था, धर्म-संस्कृति, सामाजिक क्रियाकलाप, लोकजीवनका विभिन्न घटना परिघटना आदि रहेको पाइन्छ । देवीदेवता सम्बन्धी भक्तिगाथा, राजा महाराजा आदि साहसी व्यक्तिसित सम्बन्धित वीरगाथा, माया प्रेमसित सम्बन्धित प्रेमगाथाहरू नेपाली मोखिक परम्परामा रहेका पाइन्छन् । लोकगाथाको प्रचार अधिकतर अपठ ग्रामीण समुदायमा नै हुन्छ, जति जति शिक्षाको प्रचार हुन्छ । त्यति त्यति यसप्रति पढालेखा

समुदायको रुचि कम हुन्छ । शिक्षित समुदायमा समाजशास्त्रीय अध्ययनका दृष्टिले लोकगाथाको सङ्ग्रह र प्रकाशन हुन्छ । त्यसरी छापिएपछि लोकगाथाको रूप स्थिर हुन्छ (वर्मा, लामिछाने, २०६४:१८) । यहीँनेर लोककाव्यको चर्चा पनि अपेक्षित छ । लोकगीतमा आख्यान तत्त्वको योग भए त्यो लोकगाथा बनेजस्तै लोक कवितामा आख्यान तत्त्व भए त्यो लोककाव्य कहलाउँछ । मौखिक परम्परामा त्यस्ता धेरै लयात्मक कविताहरू छन् । जसमा कथात्मकता छ । लोककाव्यलाई लोककविताको उपविधाका रूपमा पनि चर्चा गर्न सकिन्छ भने यसलाई स्वतन्त्र काव्य विधाका रूपमा लिन पनि सकिन्छ ।

लोकगाथालाई परिभाषाका सीमित शब्दका घेरामा बाँध्न कठिन हुन्छ, तापनि विभिन्न समय र सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्हरूले लोकगाथालाई परिभाषित गर्दै आएका छन् । त्यस्ता परिभाषाबाट लोकगाथाको वास्तविक स्वरूपको पहिचान गर्न सघाउ पुगेको हुँदा यहाँ केही परिभाषाहरू प्रस्तुत गरिएको छ-

लोकगाथा कुनै अज्ञात रचनाकारद्वारा रचित सम्पूर्ण समाज (लोक या लोक मानस) को यस्तो धरोहर हो , जसमा गेयताका साथसाथै कथात्मकताको पनि निर्वाह भएको हुन्छ । यसको प्रसार या प्रचार मौखिक रूपमा जनसाधारणबाट हुन्छ ।

- कुन्दनलाल उप्रेती (लामिछाने, २०६४:१९)

लोकगाथा लोकसाहित्यको उर्वर विधा हो र लोकगीतका फूलमा उनीएको कथायुक्त गीतिमालाको सुन्दर स्वरूप हो ।

- कृष्णप्रसाद पराजुली (लामिछाने, २०६४:२०)

रचयिता अज्ञात, साधारण आख्यान र सरल मौखिक परम्परका निमित्त उपयुक्त तथा ललित कलाका सूक्ष्मताबाट रहित पद्यशैलीको नाम गाथा हो ।

- इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटानिका

जनसाधारणका मुख परम्परामा प्रचलित कथात्मक गीतलाई लोकगाथा भनिन्छ । लोकगाथा गाउनका निमित्त रचिएको त्यस्तो कविता हो, जो सामग्रीका

दृष्टिले नितान्त व्यक्ति शुन्य र सम्भवतः उत्पत्तिका दृष्टिले सामुदायिक नृत्यसंग सम्बद्ध होस्, किन्तु जसमा मौखिक परम्परा प्रधान भएको होस् ।

- गुमर (बन्धु, २०६३:१९५)

लोकगाथा त्यस्तो कथात्मक गेयात्मक परम्परागत मौखिक लोक अभिव्यक्ति हो, जसमा लोकविश्वास, लोकमान्यता रहेको हुन्छ र जसले लोकसंस्कृति र लोकानुभूतिको संवहन गर्दछ, जसको रचनाकार अज्ञात रहन्छ । गीतमा कथा हुनु, मौखिक परम्परामा प्रसार हुनु, रचनाकार अज्ञात रहनु, लोकसमुदायले उपयोग गर्नु, लोक संस्कृति र लोकानुभूतिको संवहन गर्नु लोकगाथाका परिचायक हुनु ।

नेपाली लोकगाथामा नेपाली लोकजीवनका विविध पक्ष ऐतिहासिक सत्य तथ्य तत्कालीन अवस्थाका झलक, समय-समयमा भएका ठूला- ठूला सामाजिक प्राकृतिक घटना तथा केही शासकको प्रशंसात्मक प्रस्तुति पाइन्छ । लोकगीतका तुलनामा लामा हुने हुँदा अचेल भएका गायक वा संवाहक पाउन कठिन भइसकेको छ ।

२.२ लोकगाथाको उत्पत्ति

जसरी लोकगीतको उत्पत्ति ठम्याउन गाह्रो छ । त्यसरी नै लोक गाथाको उत्पत्ति ठम्याउन पनि गाह्रो रहेछ । सम्पूर्ण लोकसाहित्यका बारेमा एउटै कुरा भन्न सकिन्छ त्यो के हो भने लोकका सम्पूर्ण अभिव्यक्तिहरू लोकको अस्तित्व भएदेखि नै मुख परम्परामा हस्तान्तरित हुँदै आएका हुन् । यसरी अलिखित रूपमा नै मुख परम्परामा हस्तान्तरित हुँदै आए तापनि एकथरी विद्वान् लोकगाथाका रचयिताका रूपमा व्यक्तिलाई मान्दछन् भने अर्कातिर लोकलयलाई नै लोकगाथाहरूको विकासको आधार पनि भन्दछन् । यसरी लोकगाथाको उत्पत्तिका विभिन्न सिद्धान्त र वाद देखिएका छन्, ती हुन् । लोक निर्माणवाद, समुदायवाद, जातिवाद, चरणवाद र व्यक्तित्ववाद ।

२.२.१ लोक निर्माणवाद

प्रसिद्ध जर्मन भाषाशास्त्री ग्रीमका अनुसार लोकगाथाहरू लोकद्वारा निर्मित हुन्छन् व्यक्तिद्वारा होइन । विशेष अवसर, चाडपर्व आदिमा लोकद्वारा सामूहिक रूपमा

भोगिएका सुख दुःखका भावहरू नै लोकगाथाको निर्माणका आधार हुन् । लोकगाथा जनताका निम्ति हुन्छन् , त्यसरी नै लोकको सामूहिक प्रयासबाट लोकगाथाहरू आफै बन्दछन् (चूडामणि बन्धु, २०६६ : १९८) ।

२.२.२ समुदायवाद

गुमरको समुदायवाद पनि ग्रीमको लोक निर्माणवाद जस्तै हो । ग्रीमले व्यापक लोकलाई लोकगाथाका निर्माता मानेका थिए भने यिनले सङ्कुचित समुदायलाई लोकगाथाको उत्पत्तिकर्ता मानेका छन् । गुमरका विचारमा लोकगाथाका निर्माता सम्पूर्ण लोक होइन एउटा विशिष्ट समुदाय हुन्छ र समुदायका प्रत्येक व्यक्तिको त्यसमा सहयोग हुन्छ । सर्वप्रथम गीत उठाउने कुनै एक व्यक्ति भए तापनि त्यसलाई अरूले छोप्छन् र भट्टयाउँदै जान्छन् ।

गुमरले सम्पूर्ण लोकबाट समुदायमा आएर समुदायलाई महत्त्व दिए तापनि कतिपय लोकगाथाहरू समुदायभित्र व्यक्तिहरूद्वारा मात्र गाइने र त्यसरी नै मुखपरम्परामा सुरक्षित रहने पनि हुन्छन् । यसकारण लोकगीतको उत्पत्तिको समुदायवादी सिद्धान्तपनि त्यतिकै आलोच्य छ (चूडामणि बन्धु, २०६६ : १९८) ।

२.२.३ जातिवाद

अर्का जर्मन विद्वान् स्टेन्थलका अनुसार देशका सम्पूर्ण जाति नै लोकगाथाका रचयिता हुन्छन् । प्राचीन जातिहरूमा समूहको प्रधानता रहन्छ । उनका इच्छा, आकाङ्क्षाहरूको प्रकाशन सामूहिक रूपमा हुन्छ । यसै सामूहिक अभिव्यक्तिका रूपमा भाषाको जन्म हुन्छ । यसै कारण लोकगाथाहरू पनि सम्पूर्ण जातिका सिर्जनाका रूपमा आउँछन् (चूडामणि बन्धु, २०६६ : १९८) ।

२.२.४ चारणवाद

विसप पर्सीका विचारमा लोकगाथाहरूको रचनामा चरण अर्थात् भाटहरूको विशेष भूमिका छ । अघि राजारजौटाका समयमा भाटहरू कविता तथा गीत लेख्ने र राजसभाहरूमा गाउँथे । यस्ता भाटहरू युरोपेली देशहरूमा पनि हुन्थे । विसप पर्सीले

यस्ता गीत गाएँदै माग्न हिँड्ने भाटहरूले बनाएका कथाहरूको सङ्कलन गरेका छन् । नेपालका गाइनेहरू र हुड्डेहरू पनि यस्तै किसिमका भाटहरू हुन् र नेपालमा मात्र होइन भारतमा पनि यस्ता किसिमका भाटहरूको अस्तित्व कुनै समय थियो केही विद्वान् चरणवादको समर्थनमा जोड दिन्छन् (चूडामणि बन्धु, २०६६ : १९९)।

२.२.५ व्यक्तिवाद

अर्का जर्मन विद्वान् स्लेगलले ग्रीमको लोक निर्माणवादी विचारलाई आदर्शवादी भन्दै आफ्ना व्यक्तिवादी धारणा प्रस्तुत गरे । यिनका विचारमा लोकगाथाको निर्माणको क्रममा कुनै न कुनै व्यक्तिको सहयोग अवश्य रहन्छ, यद्यपि यसको विकासको क्रममा अनेक लोककविहरूको सहयोग हुन सक्छ । प्रारम्भमा कुनै खास व्यक्तिद्वारा नै यसको थालनी भएको हुन्छ र कुनै खास व्यक्ति नै यसको प्रादुर्भावको कारक हुनसक्छ । स्लेगलका मतमा कुनै कविता कुनै, कला वा मूर्तिको निर्माणमा कुनै खास व्यक्तिको सीप र प्रतिभाले काम गरेको हुन्छ । भाषाहरूको निर्माणमा पनि त्यहीँ हुन्छ । कुनै मन्दिर वा भवनका निर्माणमा सबै व्यक्ति सम्मिलित भए तापनि मूल कल्पना, योजना वा निर्देशन कुनै एउटै व्यक्तिको हुन सक्छ; लोकगाथाहरू पनि त्यस्तै हुन् (चूडामणि बन्धु, २०६६ : १९९) ।

२.२.५ व्यक्तित्वहीन व्यक्तिवाद

व्यक्तिवादी सिद्धान्तका समर्थकहरूलाई परेको समस्याको समाधान केही मात्रामा चाइल्डको व्यक्तित्वहीन व्यक्तिवादले गरेको छ । यिनका विचारमा लोकगाथाहरू कुनै व्यक्तिद्वारा नै रचिएका हुन्, तर ती गाथाहरू गाउँदा रचयिताको व्यक्तित्व गौण भई प्रस्तुतकर्ता अगाडि देखापर्छ र कथ्यको मात्र महत्त्व रहन्छ । यसै कारण चाइल्डको सिद्धान्तलाई व्यक्तित्वहीन व्यक्तिवाद भनिन्छ (चूडामणि बन्धु, २०६६: १९९)।

२.३ ब्रह्म देवताको गाथाको उत्पत्ति

लोक साहित्यको उत्पत्ति ठम्याउन जसरी गाह्रो मानिन्छ । त्यसरी नै लोकगाथाको उत्पत्ति ठम्याउन गाह्रो छ । त्यस्तै दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित

ब्रह्मदेवताको गाथाको उत्पत्ति ठम्याउन पनि सजिलो छैन । तापनि केदार देवताले सिकार खेलबाट सुरु भई ब्रह्म देवताको राजपाजसम्मका कुरा गाथामा उल्लेख गरिएकाले सोही अनुरूप गाथा भन्न सुन्न र सुनाउन थालिएको र पछि जनश्रुतिमा प्रचलित भई एक पिँढीबाट अर्को पिँढीमा हस्तान्तरित हुँदै आएको पाइन्छ । यसको उत्पत्ति सम्बन्धी कुनै लेख्य प्रमाण पनि फेला पार्न सकिदैन । गाथा उत्पत्तिका विभिन्न सिद्धान्त वा वादमध्ये यो गाथा समुदायवादमा आधारित रहेको पाइन्छ ।

ब्रह्म देवताको गाथा खास गरी दार्चुलेली दुहुँ क्षेत्रमा परम्परादेखि जनश्रुतिमा प्रचलनमा रहेकोले यो समुदायवादमा आधारित देखिन्छ । दुहुँ क्षेत्रका समुदायमा पुस्तौ पुस्तादेखि यो गाथा चलनचल्तीमा रहेको पाइन्छ । दुहुँ क्षेत्रका प्रत्येक समुदायका व्यक्तिको यसमा सहयोग रहेको छ । यो गाथा गाउने क्रममा सर्वप्रथम कुनै एक व्यक्तिले गीत उठाउने गर्छ र अरूले त्यसलाई छोप्छन् अनि लोकलयमा भट्याउँदै जान्छन् । यसरी समुदायका हरेक सदस्यको गायनमा सहभागिता देखिन्छ र साथै यो गाथा उत्पत्तिमा पनि समुदायकै साभ्ना हात रहेकाले यो गाथा समुदायवादमा केन्द्रित रहेको छ ।

अतः ब्रह्म देवताको गाथा कुनै एक जाति, व्यक्ति विशेषबाट उत्पत्ति नभई दुहुँ क्षेत्रका समुदायका सदस्यहरूबाट उत्पत्ति भएको पाइन्छ । यो गाथा गाउनमा समुदायकै सदस्यहरूको सामूहिकताको आवश्यकता पर्दछ । यसको उत्पत्तिका सम्बन्धमा कुनै लेख्य प्रमाण छैन । निष्कर्षमा भन्नुपर्दा ब्रह्मदेवताले दहुँ हिकिलामा राजकाज चलाएदेखि नै यो गाथा गाउन थालिएकोले यसलाई नै यसको उत्पत्तिको केन्द्रविन्दु मान्नु पर्दछ ।

२.४ लोकगाथाका विशेषता

लोकगाथाका विशेषताका बारेमा नेपाली लोकगाथा मात्र नभएर विश्वका लोकगाथा सम्बन्धी चर्चा गर्ने विद्वान्हरू पाइन्छन् । यस किसिमका विद्वान्हरूमा पाश्चात्य रवर्ट ग्रेक्स, किटरिज गुमर लगायत भारतीय विद्वान् कृष्णदेव उपाध्याय र नेपालीमा धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी पर्दछन् ।

यी केही प्रक्रियाहरूलाई हेर्दा नेपाली लोकगाथाका निम्न विशेषताहरू देखा पर्छन् -

२.४.१ मौखिक परम्परा

सिङ्गे लोकसाहित्य नै मौखिक परम्परामा आधारित भएर नै लोक गाथा एक गलावाट अर्को गलामा सर्दै जान्छ । यसरी मौखिक श्रुति परम्परा अनुसार सर्ने हुनाले यसलाई लोकवेदको संज्ञा पनि दिइन्छ । भन्नु वेद जस्तै यो श्रुति परम्परामा उडेको हुनाले यसलाई वेद भनिएको हो । यस्ता लोकसाहित्यका सामग्रीमा लेख्य रूप भयो भने सतत् रूपमा यो लोप हुन्छ । यसमा मौखिक परम्परा भएमा बढी रूपमा नयाँ कुराहरूको सिर्जना हुने देखिन्छ । मौखिक परम्पराले गर्दा बीच बीचमा परिवर्तन भई पद्य, गद्य मिश्रित चम्पूको आकार पनि लिएको देखिन्छ । यसर्थ : मौखिक परम्परा यसको विशेषता बन्न आएको छ ।

२.४.२ प्रामाणिक मूलपाठको कमी

लोकगाथामा विशेष गरी तथ्य वा प्रमाणयुक्त पाठको अभाव नै हुन्छ । यसको कुन चाहिँ मूल पाठ हो भन्न गाह्रो हुन्छ । जब कि धेरै ठाउँका लोकसाहित्यलाई सङ्कलन गर्दा भेरीमा आएको लोकगाथा कुमाउमा पनि हुन सक्छ, जुन कुन चाहिँ प्रामाणिक भन्न गाह्रो हुन्छ । जसमा परिवेश व्यक्ति ठाउँद्वारा अनि पात्रहरूद्वारा परिवर्तन पनि भइरहेको हुन्छ । लोकले आफ्नो अनुकूल बनाएर चलनमा ल्याएका हुन्छन् । जसमा प्रामाणिक कुन हो खुट्याउन कठिन हुन्छ । यी परिवर्तनशील हुन्छन् जसमा पात्रहरू पनि बदलिँदै जान्छन् । एउटै ठाउँ र व्यक्तिसँग सम्बन्धित नहुन सक्छन् । यस्ता गाथालाई मूल कुरामा गायकले आफ्ना कुरा थप्छ, हटाउँछ नयाँ शृङ्खला जोडिन्छ । यसो गर्दा लोक गाथामा प्रामाणिक मूल पाठको कमीको अवस्था सिर्जना हुन्छ, जुन यसको निम्ति गतिमान विशेषता हो भन्नुपर्छ ।

२.४.३ रचनाकार अज्ञात

लोक गाथाहरू कसले लेखेको हो भन्ने थाहा हुँदैन जस्तै बालुन, रामायण, महाभारत, चाँचरी, चैत आदिका रचनाकार अज्ञात नै रहन्छन् । जुन गाथाचाहिँ लोकमा गलाबाट नै भिजेको देखिन्छ । यसमा अज्ञात रहनुमा डर र लाजका वा अन्य कारणले भन्न व्यक्तिगत भन्दा समूहलाई महत्व दिएर अज्ञात रहेको हुनसक्छ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यो विविध वातावरण परिवेशमा फैलिँदै जाने हुनाले पनि यसमा कुन चाहिँ रचनाकार हो भन्न गाह्रो हुन्छ । त्यसैले गर्दा भनिन्छ । लोकगाथा लोक समाजका साभा उपज हुन् ।

२.४.४ सङ्गीतात्मक

लोकगाथा सङ्गीतात्मक हुन्छ । यो गायन नृत्य, बाद्य तीनवटै कुरासँग सम्बन्धित हुन्छ । तथापि गायन नृत्य बाद्यमा कुनै एक कुराले पनि युक्त हुन्छन् तर जे भए पनि यसभित्र सङ्गीतको भन्कार पाउन सकिन्छ । गायनमा भ्याउरे सङ्गीत पर्दछन् । यिनीहरूलाई लय ल्याउनका लागि अन्तरा, चरण र मीठा-मीठा शब्द ल्याउनका लागि नेपाली बाद्यवादनलाई प्रयोग गरिन्छ । यसमा सकेसम्म खेलाउने शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ । मुख्यतया यसमा सङ्गीत तथा नृत्यको साहचार्य सहयोग हुन्छ । गायकले लय वा स्तरलाई अभिव्यक्तिको माध्यम बनाउँछ । लय विना गाथा जीवन्त बन्न सक्दैन । यो भुल्दै गाइने हुनाले यसमा नृत्य तत्त्व रहन्छ ।

२.४.५ पुनरावृत्ति

पुनरावृत्तिलाई नेपाली लोकगाथामा महत्त्वपूर्ण रूपमा लिन सकिन्छ । किन कि सम्झना योग्य भई रहेको हुन्छ । यसमा थैगो, अन्तरा, चरण आदि पुनरावृत्ति भइरहेको हुन्छ । यसमा घाटु तथा सोरठीका यी विशेषता हुन् । किन कि यी घरिघरि दोहोरिएर गाउन सकिन्छ । यसले गर्दा घटनावर्णनलाई तन्काउन पनि मिल्ने हुन्छ । यसमा द्रुत लय उत्पादन गर्नका लागि सजिलो हुन्छ । यसर्थ यसरी पुनरावृत्त हुनु नै यसको विशेषता हुन पुगेको छ ।

२.४.६ स्थानीयता

यसमा आफ्नो स्थान र समयको गहिरो रङ्ग हुन्छ । समयलाई यसले टिप्दछ । स्थानका बारेमा दिग्दर्शन गराउँछ । जनजीवन आचार विचार र रहन, सहनको स्वभाविक चित्रण यसमा पाइन्छ । जति स्थानीयता प्रखर भयो उति गाथा शाश्वत हुन्छ । यसप्रकार स्थानीयताले युक्त गाथामा सामाजिक रीति स्थिति, चाल, चलन, भेषभूषा भूगोल जस्ता कुराको प्रत्यक्ष वर्णन हुन्छ । जसमा स्थानीय पात्र हुनुका साथै बढी मात्रामा स्थानीय सेरोफेरोको बढी आभाष हुन्छ । यसमा स्थानीय भाषिक भाषा परिवेश संस्कृति जस्ता कुराले लोकगाथालाई बढी मात्रामा स्थानीय बनाई रहेका हुन्छन् । यसप्रकार स्थानीयता गाथाको उल्लेख्य विशेषता हुन पुगेको छ ।

२.४.७ उपदेशात्मकताको अभाव

लोकगाथामा उपदेश, अर्ती जस्ता कुराको प्रायः प्राथमिकता रहन्न । यसमा सत् र असत् घटनाका रूपमा आएका हुन्छन् । जुन पाठकले ग्रहण गरेपछि आफ्नो पहिचान दिन्छ । त्यसकारण यसमा उपदेश, अर्ती वा यसो गर्नुपर्छ, गर्नु हुन्न भन्ने जस्ता उपदेशात्मक कुराहरूको आभाष हुँदैन । यसमा घटनाहरूको वर्णन सुशृङ्खलाबद्ध रूपमा भएको हुन्छ । यो एउटा खास समाजको उत्पादन हो र त्यसप्रति खास चीजको समाजप्रतिको वर्णन हुन्छ । यो समान्तकालीन उत्पादन हो । यसले तत्कालीन परिवेशका पात्रहरूलाई सहानुभूति जगाउने वा सत्ताको बढी बढाउ गर्न उद्यत रहन्छ । यसमा विभिन्न शकुन-अपशकुन साइत-कुसाइत जस्ता कुराहरूको वर्णन भएको पाइन्छ ।

२.४.८. सरलता र स्वभाविकता

अलङ्कृत काव्यमा रस अलङ्कार रीति र गुण हुन्छन् । शास्त्रीय छन्दोबद्धता हुन्छ तर लोकगाथामा अलङ्कृत शैलीको अभाव हुन्छ । यति भएर पनि मुटु छुने किसिमको सहजता र स्वभाविकता यहाँ हुन्छ । लोक गाथामा निहित कथामा उपदेशात्मकता नहुने होइन तापनि यो ज्यादै कम र भिन्नै प्रकारको हुन्छ । ठाडो

उपदेश यहाँ पाइन्छ । माधुर्य वा मिठास यसको अर्को प्राप्ति हो । यसको अन्त्यमा माझल भावना रहेको हुन्छ ।

२.४.९ दीर्घकथनात्मक विद्यमानता

यसको कथानक लामो र फराकिलो हुन्छ । काव्योत्कर्षका दृष्टिले लिखित काव्य लोक गाथात्मक लोक काव्यको प्रतिस्पर्धा नहोला तर लोक गाथाको आफ्नै विशेषता छ । गीत जस्तो छिटो व्यक्त गर्न गाह्रो छ । सबैले यसलाई कण्ठस्थ पार्न सक्दैनन् । ज्यादै लामो हुनु नै यसको प्रमुख कारण हो । यसर्थ यस्तो दीर्घ कथानक विद्यमानता यसको विशेषता बन्न पुगेको छ ।

२.४.१० ऐतिहासिक सामाजिक विषयवस्तुको प्रबलता

यसमा ऐतिहासिक तत्त्व प्रबल हुन्छ । पुराना लोकगाथाले नेपालको ऐतिहासिक तत्त्वको उद्घाटन गरेको हुन्छ । सामाजिक परिवेश पनि लोकगाथामा हुन्छ । यसैले सामाजिक परम्परा बुझ्न मद्दत पुऱ्याउँछ । यसर्थ ऐतिहासिकता र ऐतिहासिकता जन्य समाज बुझ्न बुझाउन गाथा प्रमुख सहायक तथ्य भएको कुरालाई यसको वैशिष्ट्य भन्न सकिन्छ ।

यसरी लोकगाथाका केही मोटामोटी विशेषतालाई चित्रण गरिएको छ । यसका स्वरूप तथा भावपक्षका साथै प्रस्तोताका हाउभाउमा पनि विभिन्न प्रकारका विशेषता पाउन सकिन्छ । नेपाली लोकगाथा लोकजीवनको गतिशील प्रवाहमा सधै प्रवाहित भइरहने, रोमाञ्चकारी, अतिशयोक्तिपूर्ण कहिल्यै नरित्तिने सागर हो । असङ्ख्य लोकजीवनको जनश्रुतिको अभिव्यक्ति हो ।

२.५ ब्रह्मदेवताका गाथाका विशेषता

यो गाथा दार्चुलेली दुहुँ बासीमा परम्परादेखि जनश्रुतिमै एक पिँढीबाट अर्को पिँढीमा हस्तान्तरित हुँदै आएको प्रसिद्ध गाथा हो । अन्य गाथा जस्तै यस गाथाका पनि आफ्नै विशेषता रहेका छन् । जुन विशेषता निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

२.५.१. मौखिक परम्परा

सिङ्गे लोकसाहित्य नै मौखिक परम्परामा आधारित देखिन्छ । ब्रह्म देवताको गाथा पनि मौखिक परम्परामा आधारित रहेको छ । यस गाथाको कुनै लिखित स्वरूप पनि भेटिदैन । यो परम्परादेखि नै जनश्रुतिमै प्रचलित भई एक पिँढीबाट अर्को पिँढीमा हस्तान्तरित हुँदै आएको पाइन्छ । यसरी चलनचल्तीमा आएकोले अलिखित र मौखिक परम्परा नै यस गाथाको प्रमुख विशेषता रहेको छ ।

२.५.२ लोकलयात्मकता

लोकलयमा आधारित हुनु ब्रह्म देवताको गाथाको अर्को विशेषता हो । यो गाथा गायनमा लोकलयको भन्कार पाउन सकिन्छ । स्थानीय लोकलयको साङ्गीतिक भन्कार यस गाथामा सुन्न पाइन्छ । यो गाथामा गायकले लोकलयमा भुल्दै गाउँछ । लोक भाकाहरूको स्वरले यस गाथामा बाँसुरी र विनायुको धुनले अभै साङ्गीतिकता प्रदान गर्दछ । यसर्थ लोकलयात्मकता यसको विशेषता बन्न गएको छ ।

२.५.३ स्थानीयता

लोकसाहित्यमा आफ्नो स्थान र समयको गहिरो रङ्ग हुन्छ । स्थानका बारेमा लोक साहित्यले दिग्दर्शन गराउँछ । ब्रह्म देवताको गाथाले पनि स्थानीयताको झलक देखाउँछ । यसमा स्थानीय भाषा, संस्कृति, परिवेश, स्थान आदिलाई चित्रण गरिएको छ । खास गरी यस गाथाले दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रको समग्र स्थानिय परिवेश भाषा प्रस्तुत गरेको, त्यस्तै भारतको नाजुरी कोट, राथीरनचन्ना, तवाघाट आदि स्थानलाई पनि परिवेश भित्र चिनाएको छ । त्यस्तै गरी दुहुँ क्षेत्रको भाषिक, संस्कृति, धर्मको रीतिरिवाजको झलक पनि यस गाथामा पाइन्छ । यसैले स्थानीयता यस गाथाको अर्को विशेषता ।

२.५.४ अलौकिकता

लोकसाहित्य अलौकिक, अतिरञ्जनात्मक र अतिशयोक्तिपूर्ण घटनाहरूले युक्त हुन्छ । ब्रह्मदेवताको गाथा पनि त्यस्तै अलौकिक, अतिरञ्जनात्मक घटनाले युक्त

देखिन्छ । यसमा उल्लेखित पात्रहरू समग्रमा यो लोकमा नभएका अलौकिक नै पाइन्छन् । त्यस्तै घटित घटनाहरू पनि अहिलेको समाजमा पत्याउन नसकिने जस्तै : डाँडाकाँडामा उड्ने, नौमन फलामको च्युरा खाने, नौमन फलामको धनुष खेलाउने, भूतसँग लडाइ गर्ने, बासुकि नाग, शेष नागसँग युद्ध हुने जस्ता थुप्रै अलौकिक घटनाहरू यो गाथामा सुन्न पाइन्छ । अतः अलौकिक घटना यस गाथाको विशेषता हो ।

२.५.५ सरलता र स्वभाविकता

सरलता र स्वभाविकताको आभाष पाइनु यस गाथाको महत्त्वपूर्ण विशेषता हुन आउँछ । स्थानीय त्यतिबेलाको देवभाषा सरल ढङ्गले यसमा अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । लोकलयको साङ्गीतिक भन्कार हुनाले यसमा मुटु छुने सहजता र स्वभाविकता पाइन्छ । माङ्गलिक कार्यमा गाइने हुँदा मङ्गल भावनाको स्वभाविकता यसमा पाइन्छ । शास्त्रीय छन्दोबद्धता नभए पनि स्वभाविक रूपमा यसगाथामा भक्तिरस, वीर रस, करुण रस पाइन्छ ।

२.५.६ धार्मिकता र सांस्कृतिकता

लोकसाहित्यले कुनै पनि जाति र स्थानको धर्म र संस्कृतिलाई जीवन्त तुल्याउने गर्दछ । ब्रह्म देवताको गाथा पनि सांस्कृतिक महत्त्वलाई उजागर गरेको पाइन्छ । यो गाथा खास गरी देवगाथा भएकोले धार्मिक भावनाको विकास गर्दै यहाँको संस्कृतिलाई चिनाउने गाथाको रूपमा देखिन्छ । यस भेगको रहन, सहन, रीतिरिवाज, परम्परा, धर्म संस्कृतिलाई यो गाथाले सजीव पारेको छ । अतः धार्मिकता र सांस्कृतिकता हुनु यस गाथाको विशेषता हो भनिन्छ ।

२.५.७ दीर्घकालीन विद्यमानता

ब्रह्मदेवताको कथानक लामो र फराकिलो छ । दीर्घ कलेवर भएको यो गाथाभिन्न थुप्रै घटनाहरू शृङ्खलित रूपमा रहेका छन् । लामो भएकोले यसको भाव बोध गर्न सकेपनि समग्र गाथा कण्ठगर्न सबैले सक्दैनन् । यसर्थ : यस्तो दीर्घ कथानक विद्यमानता यसको विशेषता बन्न पुगेको छ ।

२.६ लोकगाथाका तत्त्व

लोकगाथा लोकसाहित्यको प्रमुख विधा मानिन्छ । लोकसाहित्यका अन्य विधाभै लोकगाथाको संरचनात्मक परिपूर्णताका लागि केही निश्चित अवयवहरूको उपयुक्त संयोजन हुनु आवश्यक हुन्छ । यिनीहरूकै बुनोटबाट लोकगाथाले पूर्णता पाएको हुन्छ । लोकगाथाका अन्य पक्षमा जति अध्ययन भएको छ, त्यति यसका तत्त्वका बारेमा अध्ययन भएको पाइन्छ । नेपाली लोकगाथाका कथ्य, लय र गेयता, आख्यान, कथनपद्धति र भाषाशैली, पात्र र चरित्र, परिवेश आदि तत्त्व देखापर्दछन् ।

२.६.१ कथ्य वा भाव

लोकसाहित्यका अन्य विधामा भैँ लोकगाथामा पनि प्रमुख तत्त्व त्यसको कथ्य वा भाव नै हो । भाव वा भनिने कुरा नै नभए के भन्ने? केही कथन गर्नुछ, केही भन्नुपर्ने कुरा छ र त लोकगायक केही भन्न तम्सिन्छ । भाषा त्यस भनाइको माध्यम हो, लय-भाका-गेयता त्यस भनाइको प्रस्तुतिको ढाँचा वा तौरतरिका हो । त्यसैले कथ्य वा भाव लोकगाथाको गुदी कुरा हो । अभिप्राय पनि कथ्यभित्रै पर्दछ । यसलाई अलग तत्त्वका रूपमा गाथा लिनु आवश्यक देखिन्छ ।

राजामहाराजाको युद्धप्रियता र युद्धकौशलको प्रशंसात्मक वर्णन गर्नु, युद्धमा गएका सैनिकका अवस्थाको चित्रण गर्नु, पराक्रमद्वारा पुर्खाको इज्जत थामेको देखाउनु, अनमेल र बालविवाहलाई देखाउनु, धर्ममा आस्था प्रकट गर्नु, ईश्वरको प्रशंसा गर्नु, सासूको हैकम र बुहारीका पीडाहरू प्रदर्शन गर्नु, राजामहाराजाको सानसौकातको वर्णन गर्नु, लोकजीवनका तीतामीठा अनुभूति अभिव्यक्त गर्नु आदि नेपाली लोकगाथाका कथ्य वा वर्ण्य विषय रहेका पाइन्छन् ।

२.६.२ लय र गेयता

लोकगाथामा भाव वा कथ्यलाई गाएर प्रस्तुत गरिन्छ । गाउनका लागि त्यसमा लय विधान गरिएको हुन्छ । काव्यलाई लयमा ढालेपछि त्यो गेय हुन्छ । लयका धेरै प्रकार छन् । एउटै लयलाई पनि विभिन्न भाकामा गाइन्छ । नेपाली लोकगाथामा सवाइ, भ्याउरे, मुक्त (गद्य) लय रहेका पाइन्छन् । छन्दमै भए पनि छन्दका नियमलाई

कडिकडाउका साथ होइन, सामान्य रूपमा मात्र पालना गरिएको पाइन्छ । लोकगाथामा गाथाको एक वा एकाधिक पङ्क्तिलाई पुनरावृत्ति गरिन्छ । त्यस्तो पुनरावृत्तिबाट कथ्यलाई जोड दिइन्छ, गायकले विश्राम लिन्छ र मूल लयलाई अडाइरहन वा कायम राख्न सघाउ पुग्छ । लयको आरोह-अवरोहबाट लोकगाथालाई गेयात्मक बनाइन्छ । लयको अभिवृद्धिका लागि अनुप्रास, अनुकरणात्मक शब्द, निपात र निरर्थक शब्द वा थैगो आदि शब्दहरूको प्रयोग पनि नेपाली लोकगाथामा भएको पाइन्छ । कुनै पद-पदावली र पङ्क्ति वा पाउको पटक पटको पुनरावृत्तिबाट लयलाई अभि विशिष्ट पार्ने प्रयत्न पनि भएको देखिन्छ ।

२.६.३ आख्यान

आख्यान लोकगाथाको अनिवार्य तत्त्व हो । आख्यानलाई कथा कथानक पनि भन्न सकिन्छ । आख्यान तत्त्व नभए लोकगाथाले अन्तसम्मको यात्रा गर्न सक्दैन । आख्यानमा पात्र हुन्छन् । पात्रहरूका क्रियाकलाप र तिनका चरित्रले घटना निम्त्याउँछन् । र तिनै घटनाको कार्यकारणमूलक शृङ्खलाबद्ध संयोजनबाट कथा बन्दछ । त्यही आख्यानलाई गीतमा ढालेपछि त्यो लोकगाथा बन्दछ । आख्यान आदि, मध्य र अन्त्ययुक्त हुन्छ । कतिपय लोकगाथाहरूको आख्यान सुखद अवस्थामा र कतिपय दुःखद अवस्थामा अन्त हुन्छन् । आख्यान सुखद अवस्थामा अन्त भए लोकगाथा सुखान्तक कहलाउँछ र आख्यान दुःखद अवस्थामा अन्त भए लोकगाथा दुःखान्तक कहलाउँछ । सुखान्तक वा दुःखान्तक, लामो वा छोटो जस्तो भए पनि लोकगाथामा आख्यान रहन्छ नै । पौराणिक, ऐतिहासिक र सामाजिक विषयवस्तु जे भए पनि ती सबै आख्यान वा कथाका तन्तुमा उनिएर मात्र प्रस्तुत हुन्छन् ।

२.६.४ कथनपद्धति र भाषाशैली

लोकगाथा भाषिक कला भएकाले यसको प्रस्तुतिको माध्यम भाषा नै हो । लोकगाथा मौखिक परम्परा भएकाले यसको भाषा कथ्य रूपको हुन्छ । यो परम्परागत विधा भएकाले लोकगाथामा प्राचीनशब्द, शब्दावली र वाक्य ढाँचाहरू पनि परम्परादेखि त्यसमा सदैव आएका हुन्छन् । नयाँ शब्दले पनि त्यसमा प्रवेश पाउन सक्छन् । नेपाली लोकगाथामा तत्सम शब्द, त्भव शब्द, आगुन्तुक र भाषिका स्तरीय कथ्य रूपको

प्रयोग पाइन्छ । त्यस्ता कतिपय शब्द र क्रियापद सबैका लागि बोध्य नहुने हुनाले लोकगाथा भ्याउलाग्दा पनि ठानिन सक्छन् । लोकगाथा प्रायः समूहमा समूहद्वारा गाइन्छ । लोकगाथाको गायकले गाथा भट्टयाउँछ र समूहमा रहेका अरूले त्यसलाई छोप्दै गाउँछन् । तसर्थ लोकगाथा समूहगायनात्मक हुन्छ । नेपाली लोकगाथालाई हेर्दा कुनै निखलै गाइन्छ, कुनै बाजाका साथ गाइन्छ र कुनै बाजा र नृत्यका साथ गाइन्छ । नेपाली लोकगाथाका यी तीन कथनपद्धति छन् ।

संवादलाई लोकगाथाको एउटा कथनढाँचाका रूपमा लिन सकिन्छ । सबैमा संवाद छैन, केही नेपाली लोकगाथामा संवाद पाइन्छ । कथामा आएका पात्रले बोल्नु संवाद हो । नेपाली लोकगाथामा कुनैमा बढी र कुनैमा कम संवाद पाइन्छ । यस्तै कुनै लोकगाथाको कथनढाँचा प्रश्नोत्तरात्मक हुन्छ । प्रश्न गर्ने र उत्तर दिने ढाँचा प्रश्नोत्तरात्मक कथनढाँचा हो । प्रायः लोकगाथाहरू तृतीय पुरुष वा अन्य पुरुषमा प्रस्तुत भएका छन् ।

२.६.५ पात्र/चरित्र

जहाँ आख्यान वा कथा हुन्छ, त्यहाँ पात्र हुन्छ र जहाँ पात्र हुन्छ, त्यहाँ चरित्र हुन्छ, अझ यसो भन्न सकिन्छ, जहाँ पात्र/चरित्र हुन्छ, त्यहाँ आख्यान वा कथा हुन्छ । लोकगाथामा आख्यानयुक्त लोकरचना भएकाले यसमा पात्र/चरित्र हुन्छ । लोकगाथामा आएको व्यक्ति पात्र हो । सो पात्र मानवीय, मानवेतर, सजीव वा निर्जीव जुन पनि हुन सक्छ । त्यस पात्रको आनीबानी वा विशेषता त्यसको चरित्र हो । लोकगाथाको पात्र वा चरित्र स्थिर वा गतिशील जस्तो पनि हुन सक्छ ।

नेपाली लोकगाथामा भुरे-टाकुरे, राजा-रजौटाहरू, देशभक्त तथा वीर योद्धाहरू देवीदेवताहरू, सासू-बुहारी, राजा-रानी, प्रेमी-प्रेमिका, डाँफे-मुनाल आदि पात्रहरू रहेका पाइन्छन् । उच्चवर्गीय राजा, रानी, मन्त्री आदिदेखि लिएर सामान्य किसान, जागिरे, व्यापारी, गृहिणी, सुसारे आदि मानव र मानवेतर पात्रहरू रहेका छन् भने तिनमा विभिन्न जाति र वर्गका नारी पुरुषका साथै विभिन्न उमेरका बालक, युवा र वृद्धहरू पनि छन् । अतः पात्र वा चरित्र लोकगाथाको महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ ।

२.६.६ परिवेश

लोकगाथामा आएका पात्रहरूले क्रियाकलाप गर्ने वा गरेको स्थान, समय र परिस्थितिको समष्टिलाई परिवेश भनिन्छ । यस्तो वा उस्तो जस्तो भए पनि लोकगाथामा परिवेश रहेकै हुन्छ । लोकगाथा अपेक्षाकृत रूपमा प्रबन्धरचना भएकाले त्यसमा परिवेश रहेको हुन्छ । नेपाली लोकगाथामा नेपालको राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि र परिवेश रहेको पाइन्छ । भौगोलिक दृष्टिले लोकसमुदायले उपयोग गर्ने वा गरेका ठाउँठाउँ , बस्ती, नदी, खोला, डाँडा, पाखापखेरा, खेतखलिहान, छाँगाछहरा, वनजङ्गल, लेकबेंसी, पहाड तराई आदि परिवेश लोकगाथामा हुन्छ भने सामाजिक, सांस्कृतिक, दृष्टिले मठमन्दिर देवालय पूजा गर्ने ढिकी-जाँतो र कुटो-कोदालो गर्ने, देवीदेवता वा ईश्वरमा तथा भूतप्रेतमा विश्वास राख्ने, अशिक्षा र बेरोजगारीको सिकार भएको लोक समुदाय भएको परिवेश पाइन्छ । समयका दृष्टिले लोकगाथामा सामान्यतया अतीत वा विगतको परिवेश रहेको हुन्छ । चाडपर्व, संस्कार, यात्रा, युद्ध , मायाप्रेमका समय सन्दर्भको परिवेश पनि नेपाली लोकगाथामा हुन्छ ।

यसरी लोकगाथामा कथ्य वा भाव, लय वा गेयता, आख्यान कथनपद्धति र भाषाशैली, पात्र वा चरित्र र परिवेश आदि तत्त्व रहेका देखिन्छन् । सबै लोकगाथामा यस्ता तत्त्वहरू समान रूपमा आएका हुँदैनन् । लोक साहित्यको एकमुख्य विधा भएकाले यसमा पनि लोकतत्त्व रहेकै हुन्छ । कुनै कुनै लोकगाथा नृत्य वा अभिनयका साथ प्रस्तुत गरिन्छ । त्यो ती खास गाथाको वैशिष्ट्य हो । त्यसैले नृत्यलाई लोकगाथाको आधारभूत वा संरचकतत्त्व मान्न सकिन्छ । बाद्यवादन र नृत्यलाई लोकगाथाका सहायक तत्त्वका रूपमा लिन सकिन्छ ।

२.७ लोकगाथाको वर्गीकरण

हरेक लोकसमुदायको आ-आफ्नै सामाजिक, सांस्कृतिक, दार्शनिक र राजनीतिक, आर्थिक पृष्ठभूमि हुन्छ । त्यस पृष्ठभूमिमा लोकद्वारा रचना भई त्यही लोकसमुदायले उपयोग गर्ने लोकगाथाका भिन्न बान्की र विशेषता रहेका हुन्छन् । नेपाली लोकगाथाका हकमा पनि यो कुरा लागु हुन्छ । नेपाली लोकगीतको अध्ययन र

सङ्कलनको काम धेरैपछि आएर मात्र सुरु भएको पाइन्छ । धर्मराज थापाले मेरो नेपाल भ्रमण (२०१६) मा पहिलोपटक केही गाथा सङ्कलन गरेका छन् । नेपाली लोकगाथाको वर्गीकरण गर्ने विद्वान्हरूले विभिन्न आधारमा लोकगाथाको वर्गीकरण गरेका छन् । होमनाथ सापकोटा (२०४१), थापा र सुवेदी (२०४१), पराजुली (२०४९) पराजुली (२०५७), गिरी (२०५७ ख) र बन्धु (२०५८) आदिले केही मात्रामा अन्य आधारको खोजी गरिरहेको देखिन्छ । नेपाली लोकगाथाको प्रस्तुतिको समयावधि, तिनको कथावस्तुको स्रोत र प्रस्तुतिको ढाँचाका आधारमा तिनलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

२.७.१ प्रस्तुतिको समयावधिका आधारमा

लोकगाथाको बाह्य स्वरूप संरचना वा रूपाकृतिका आधारमा नेपाली लोकगाथालाई लघु, मध्यम र बृहत् गरी तीन प्रकारमा बाँड्न सकिन्छ । लोकगाथा मौखिक परम्पराको प्राप्ति भएकाले यसको रूपाकृति अमूर्त हुन्छ, तापनि त्यसको प्रस्तुतिको लागि लाग्ने मोटामोटी समयलाई यसको आधार बनाउन सकिन्छ ।

२.७.१.१ लघुगाथा

थोरै समय (३० देखि ६० मिनेटसम्मको अवधि) लगाएर प्रस्तुत गर्ने सकिने गाथाहरूलाई लघुगाथा भन्न सकिन्छ । छोटो अवधिमा प्रस्तुत गरिने भए तापनि यस्ता गाथामा आख्यान वा कथानक हुन्छ । आख्यान नभए आख्यानका विकल्पमा कुनै वर्ण्य विषय हुन्छ । सरुमा रानीको गाथा, मनकोइला रानीको गाथा, सती कलसाको गाथा, बालाचन्द्रको गाथा, सीताजीको चैत, अमरसिंहको चैत, रिपु मल्लकी चाँचरी, श्रीनन्दकी चाँचरी आदि नेपाली लोकगाथा यस्तै लघु गाथा हुन् ।

२.७.१.२ मध्यम गाथा

लामो समयावधि (घण्टौ, करिब एक दिन) लगाएर प्रस्तुत गरिने गाथाहरूलाई मध्यम गाथा भन्न सकिन्छ । यस्ता गाथामा आख्यान लामो फैलिएको हुन्छ । आख्यान नभए आख्यानका विकल्पमा कुनै लामो वा विस्तृत वर्ण्य विषय हुन्छ । नेपालीका बालुन, चरित्रगाथा, लीला आदि यस्तै खाले लोकगाथा हुन् ।

२.७.१.३ बृहत् गाथा

धेरै समयावधि (धेरै दिन) लगाएर प्रस्तुत गरिने गाथालाई बृहत् गाथा (गाथाचक्र) भनिन्छ । सङ्कलन गरी मुद्रण गर्दा थोरै पृष्ठ ओगटेपनि लोकसमुदायले आफ्ना संस्कार र उत्सवका अवसरमा बिसाई-बिसाई प्रस्तुत गर्दा धेरै समयलाग्दछ । कथा- उपकथा जोड्दै आख्यानलाई लम्ब्याइन्छ । नेपाली भारत (उदाछापलाको भारत, बालाराजा काशीरामको भारत) आदि यसका नजिक देखा परेका छन् ।

२.७.२ प्रस्तुतिका ढाँचाका आधारमा

नेपाली लोकगाथाको प्रस्तुतिको समयावधि समान नभए जस्तै तिनको प्रस्तुतिको ढाँचा पनि फरक फरक छ । यस आधारमा लोकगाथा निम्न प्रकारका छन् ।

२.७.२.१ गेय गाथा

गाथा मूलतः गेय नै हुन्छ । अन्य प्रकारका गाथाबाट छुट्याउन त्यस्ता गाथालाई यहाँ गेय गाथा भनिएको छ, जसलाई गाउन वा प्रस्तुत गर्न बाद्यवादन र नृत्यको आवश्यकता पर्दैन । यस्ता गेयगाथाको प्रस्तुतिका लागि सो गाथाको प्रस्तोता वा गायक मात्र भए पुग्छ ऊ आफैँ एकलै गुनगुनाएर आनन्द लिन सक्छ या श्रोता वा श्रोताहरू पनि हुन सक्छन्, तर कुनै बाजा चाहिन्न र नाच्ने नटुवा पनि चाहिन्न । यस्ता गेयगाथाको उदाहरणमा पराजुली (लामिछाने, २०६४:४४) ले देउकला चेली, चाँचरी गीतिकथा, बालाचन्द्र र सरदा बहुलाई उदाहरणका रूपमा राखेका छन् ।

२.७.२.२ बाद्यगाथा

जुन लोकगाथा प्रस्तुत गर्दा बाजाको आवश्यकता पर्छ, त्यस्ता लोकगाथालाई बाद्यगाथा भनिन्छ । बाद्यगाथा प्रस्तुत गर्न बाजा नभई हुँदैन । त्यस्ता बाजाहरू लोकबाजा नै हुन्छन् । गाइनेहरूले गाथा गाउँदा सारङ्गी बजाउँछन् । पश्चिम नेपालमा भारत प्रस्तुत गर्दा हुड्को नामक बाजा बजाइन्छ । पराजुली (लामिछाने, २०६४:४५) ले उषाचरित्र, मनकोइला रानीकोगाथा आदि लोकगाथालाई पनि बाद्यगाथाको उदाहरणमा राखेका छन् ।

२.७.२.३ नृत्यगाथा

जुन लोकगाथा प्रस्तुत हुँदा नाचिन्छ, त्यो नृत्यगाथा हो । यसलाई नाट्यगाथा पनि भन्न सकिन्छ । बाजा र नृत्यसँगै भए त्यो बाद्यनृत्यगाथा हुन्छ । बाद्य नहुने तर नृत्य हुने लोकगाथा वा नाट्यगाथा कहलाउँछ । तीजगीत प्रस्तुत गर्दा महिलाहरू थपडी बजाएर गाउँछन् र घुमी घुमी नाच्छन् । यस्तै लोकगाथालाई नेपाल यात्री (लामिछाने २०६४:४५) ले अभिनय गाथाको संज्ञा दिएका छन् । नृत्यगाथा अभिनयगाथा भन्दा केही भिन्न छ ।

२.७.२.४ बाद्यनृत्यगाथा

जुन लोकगाथा प्रस्तुत गर्दा बाजा बजाएर नृत्य समेत प्रस्तुत गरिन्छ, त्यसलाई बाद्यनृत्यगाथा भनिन्छ । कथा, गायन, वाद्यवादन तथा नृत्य चारै तत्वको एकै ठाउँमा संयुक्त रूपमा प्रस्तुत हुँदा लोकगाथा अत्यन्त प्रभावकारी हुन्छ पराजुली (लामिछाने, २०६४:४५) ले घाटु सोरठी, बालन र चरित्रलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

२.७.३ कथावस्तुको स्रोतका आधारमा

भाव वा कथ्य लोकगाथाको प्रमुख तत्व हो । लोकगाथामा रहेको सोही तत्वका आधारमा पनि लोकगाथालाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । लोकगाथाको आन्तरिक विषयवस्तु नै त्यसको मुख्य भाव र मर्म हुने भएकाले अन्य पक्षलाई भन्दा कथावस्तुलाई बढी महत्त्व दिनुपर्ने हुन्छ । पराजुली (लामिछाने, २०६४:४५) । नेपाली लोकगाथाको आख्यान वा कथावस्तुका मुख्य तीन स्रोत देखा पर्दछन् -पुराण, इतिहास र तत्कालीन समाज । यसै आधारमा नेपाली लोकगाथालाई ऐतिहासिक, पौराणिक र सामाजिक गरी तीन प्रकारमा बाँड्न सकिन्छ ।

२.७.३.१ ऐतिहासिक लोकगाथा

इतिहासको कुनै घटना, पात्र वा चरित्र र विषयलाई कथावस्तुको स्रोत बनाइएका लोकगाथाहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् । नेपाली लोकगाथामा प्राचीन कालका डोटी जुम्लाका राजाको चर्चादेखि आधुनिक कालका वीर पुरुषहरूसम्मको वीरता र

शौर्य वर्णन भएका पाइन्छन् (पराजुली, लामिछाने, २०६४:४५) । भक्तिथापा, जङ्गबहादुर, चन्द्रशमशेर, अमरसिंह आदिसित सम्बन्धित कर्खागाथाको स्रोत नेपालको इतिहास नै हो । यस्ता गाथामा व्यक्त तथ्य भने सन्दिग्ध हुन्छन् । केही तथ्य, सत्य, केही तथ्य असत्य पनि हुन सक्छन् । लोकगाथाको मौखिकता र परिवर्तनशील विशेषताले गर्दा त्यसो हुन स्वभाविकै छ । मुलुकको हितखातिर ज्यानको बाजी लगाएर लड्ने पराक्रमी वीरहरूको प्रशंसात्मक प्रस्तुति हुने यस्ता गाथालाई रसका दृष्टिले कतिपय पूर्ववर्ती भारतीय तथा नेपाली विद्वान्ले वीरगाथा भनेका छन् ।

२.७.३.२ पौराणिक लोकगाथा

पुराणको कुनै आख्यान-उपाख्यान (कथा-उपकथा) पात्र वा चरित्र र विषयलाई कथावस्तुको स्रोत बनाइएका लोकगाथाहरू पौराणिक लोकगाथा हुन् । केही नेपाली लोकगाथाहरू हिन्दू पुराणबाट आख्यान उपाख्यान र चरित्र लिएर रचिएका पाइन्छन् । पुराणमा नपाइने तर पुराणका जस्ता लाग्ने केही किंवदन्तीमा आधारित लोकगाथालाई पनि पौराणिक लोकगाथा भन्न सकिन्छ । स्रोत पुराण र किंवदन्ती भए तापनि यस्ता लोकगाथामा लोकतत्त्व रहेको हुन्छ । पौराणिक लोकगाथामा ईश्वरप्रति आस्था र भक्ति जगाउने, अदृश्य शक्तिप्रति श्रद्धा जगाउने, त्यसबाट मनोरञ्जन लिने आदि उद्देश्य राखेको पाइन्छ । नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित उषाचरित्र बालुन, कृष्णलीला, सीताजीको चैत, रामलीला, तथा सोरठी आदि पौराणिक लोकगाथा हुन् । यस्ता गाथालाई रसका दृष्टिले कतिपय पूर्ववर्ती भारतीय तथा नेपाली विद्वान्ले देवगाथाको संज्ञा दिएका छन् ।

२.७.३.३ सामाजिक लोकगाथा

लोकसमाजमा घटेका घटना, लोकपरम्परा र लोकजीवनका सुख दुःखका क्षण, मानवीय तथा पारिवारिक सम्बन्धका सन्दर्भहरूलाई कथावस्तुको स्रोत बनाएर रचिएका लोकगाथा सामाजिक लोकगाथा हुन् । यस्ता लोकगाथाको उद्देश्य यथार्थको चित्रण गर्नु दुःख, बिसाउनु, खुसी बाँड्नु र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु रहेको हुन्छ । नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित सरदाबहु, हरि मल्लको गाथा, मनकोइला रानीको गाथा,

बालाचन्द्रको गाथा, सरुमा रानीको गाथा, डिल्लीराम भयै ! बालाराजा, काशीरामको भारत, उदाङ्गपलाको भारत आदि लोकगाथा सामाजिक छन् ।

२.७.३.४ निष्कर्ष

नेपाली लोकसाहित्य लोकगाथाका दृष्टिले सम्पन्न छ । उच्च कलात्मकताको केही कमी भए तापनि लोकसमुदायको रचना गरी चलनमा ल्याएका र मौखिक परम्परामा जीवित रहेका त्यस्ता लोकगाथाको कथनशैली उल्लेख्य छ । पौराणिक भन्दा ऐतिहासिक र ऐतिहासिकभन्दा सामाजिक लोकगाथाहरूमा बढी नेपाली लोकसमुदायको रचनाकौशल देखिन्छ, तर लोकविश्वास र धार्मिक आस्थाका दृष्टिले पौराणिक लोकगाथाको पनि स्थान कम छैन ।

नेपाली लोकगाथाका दृष्टिले हेर्दा कथावस्तुको स्रोत, प्रस्तुतिको समयावधि र प्रस्तुतिको ढाँचाका आधारमा वर्गीकरण गर्दा प्रायः सबै लोकगाथा समेटिने देखिन्छ । धेरै विद्वान्ले लोककाव्यलाई लोकगाथाभित्रै चर्चा गरेका छन् । नेपाली लोकसाहित्यका सन्दर्भमा कर्खा, चैत, चाँचरी, सवाई, सङ्गिनीहरू लोककाव्यका नजिक देखिन्छन्, तर जब तिनलाई लोक समुदायमा गाइन्छ । त्यसअवस्थालाई हेर्दा यी पनि लोकगाथा नै ठहर्छन् ।

२.८ लोकगाथाको अध्ययन परम्परा

नेपाली लोकगाथाको सङ्कलन केही पछि मात्र भएको पाइन्छ । गीतहरूको सङ्कलन गर्ने क्रममा विद्वान्हरूले कथानक गीतको चर्चा गरेको देखिए पनि नेपाली लोकगाथाकै सङ्कलनको प्रयास पछिमात्र थालिएको हो ।

सत्यमोहन जोशीले कथामा भनिने गीतहरूलाई कथानक गीत भनेका छन् । यस्ता कथानक गीतहरूको उल्लेख पनि उनले गरेका छन् । धर्मराज थापाले मेरो नेपाल भ्रमण (२०१६) मा उल्लेख गरेको मालिकार्जुनको फाग गाथा प्रकृतिको छ । काजीमान कन्दुवाले आफ्नो नेपाली जनसाहित्य (२०२०) मा लोकगाथाहरूलाई प्रस्तुत गरेनन् । नेपाली लोकसाहित्यलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास नेपालका विभिन्न जाति र लोकगीत (२०२३) मा भएको देखिन्छ । यसमा मदन कीर्तिशाह र

बलभद्र कुँवर सम्बन्धी कर्खाहरू कर्खा शैलीमा प्रस्तुत डाँफे र मुरलीको वर्णनात्मक काव्य र मैतालु चेलीका सामाजिक गाथाहरू सङ्कलित छन् । प्रदीप रिमालले भक्ति थापाको कर्खाको पाठ प्रकाशित गरेका छन् भने हरि श्रेष्ठले सिलु गाथा प्रस्तुत गरेका छन् । तारामणि दाहालले सङ्गिनी गीतिकथाको विषयमा लेखेका छन् । देवकान्त पन्थको डोटेली लोकसाहित्य (२०३२) मा डोटी क्षेत्रका लोकगाथहरूको विस्तृत सङ्कलन सर्वप्रथम देखापरेको छ । यस ग्रन्थमा पूरा कथात्मक तथा जनश्रुतिमूलक चैतहरू, ढुस्को, भैनी, धमारी र भारतका अंशहरू पनि प्रस्तुत छन् । यी विभिन्न रूपका विधाहरूका निमित्त समष्टिमा यिनले लोककाव्य शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।

आर.डी. र एल.एल. को नेपाली लोकगीतमा कथानक गीतका रूपमा मैतालु चेली प्रस्तुत छ । कालीभक्त पन्त (२०२८) ले पनि गीतलाई नै विशेष जोड दिएका छन् । धर्मराज थापाको गण्डकीको सुसेली (२०३०) मा पनि गाथाहरू सङ्कलित छन् । विशेष गरी नेपाली लोकगाथाको सङ्कलन र अध्ययनका क्रममा धमारी, चैत, चाँचरी, फाग, भैनी र भारतका उदाहरणहरू छन् । लोकसाहित्यको विधागत रूपमा भन्दा विषयवस्तुमा बढी केन्द्रित भई गरिएको यो अनुसन्धान नेपाली लोकगाथाको पहिलो विस्तृत अध्ययनका रूपमा देखापर्छ । हरिहर भट्टराईले गण्डकी अञ्चल तथा सेती अञ्चलका गाथाहरूको सङ्कलन र विश्लेषण गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेका छन् । यिनको सेती अञ्चलका लोक गाथाहरू (Folk ballads of seti zone : a study 1984) जगमान गुरुङ समेत सम्मिलित भएको अनुसन्धान कार्य हो । यसमा जम्मा सत्रवटा लोकगाथाहरू छन्, जसमा पुराकथात्मक, जनश्रुतिमूलक, ऐतिहासिक तथा सामाजिक गाथाहरू रहेका छन् । अनुसन्धाताहरूले प्रत्येक गाथाको लिप्यन्तरण गरी अङ्ग्रेजी अनुवाद पनि दिएका छन् । यसमा भैनी, भारत, भोलाउलो, चाँचरी, चैत, दुबाडो, पुरनगाथा र सवाईहरूलाई समाविष्ट गरिएको छ । जयराज पन्तले आफ्नो शोधपत्रमा डोटेली गमरा पर्वका गीतहरूको चर्चा गर्दा भारतको उल्लेख गरेका छन् ।

लोकसंस्कृति संगोष्ठी विवृत्ति (२०३२) मा कर्खा र सवाईहरूको उल्लेख पाइन्छ । यसमा हरिमल्ल राजाका गाथाको वर्णन पनि प्रस्तुत छ ।

मोतीलाल पराजुलीले (२०३७) सालमा कास्की जिल्लाका सामाजिक लोकगाथाको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण शीर्षकमा स्नातकोत्तर शोधपत्र तयार गरेपछि केन्द्रीय पहाडी भेगका अपठित नारी समाजमा प्रचलित गाथाको निर्माण र हस्तान्तरण परम्पराबारे समाजलाई जानकारी प्राप्त भयो ।

होमनाथ सापकोटाको फोकसिङ गाउँ पञ्चायतमा पाइने लोकसाहित्यको सङ्कलन तथा वर्गीकृत सर्वेक्षण (२०३९) ले गुल्मी जिल्लाका प्रचलित सोरठी, नचरी र घाटुलाई प्रकाशनमा ल्याएको छ । होमनाथ सापकोटाकै गुल्मेली लोकगाथाको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण (२०४१) मा गुल्मीका लोकगाथाहरूको विस्तृत अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा गुल्मी क्षेत्रमा प्रचलित गाथाहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण गरी सङ्कलित गाथाहरूको प्रस्तुतीकरण पनि गरिएको छ । धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी (२०४१) को सहलेखनमा तयार भएको नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना (२०४१) ग्रन्थ पाठ्यपुस्तक हो । यसमा भक्तिगाथा, वीरगाथा, करुणगाथा गरी गाथाहरूको वर्गीकरण गरिएको छ र उदाहरणका रूपमा केही गाथाहरू उद्धृत छन् । धर्मराज थापाकै लोकसंस्कृतिको घेरामा लमजुङ (२०४१) मा केही गाथाको चर्चा पाइन्छ । पूर्ण प्रकाश नेपाल यात्रीको भेरी लोकसाहित्य (२०४२) मा केही महत्त्वपूर्ण लोकगाथाहरू सङ्कलित छन् । यसमा चैत, चाँचरी, भारत जस्ता लोकगाथाका रूपहरू प्रस्तुत छन् ।

बद्रीप्रसाद शर्माको डोटेली भारतको परिचय, सङ्कलन र विश्लेषण शीर्षक शोधपत्र २०४२ सालमा तयार भएको छ । यसमा डोटी क्षेत्रमा प्रचलित भारतहरूको सङ्कलन गरी तिनको विश्लेषण पनि गरिएको छ ।

मोतीलाल पराजुलीको नेपाली लोकगाथा (२०४९) भने २०३७ सालमा तयार उनकै स्नातकोत्तर शोधप्रबन्धको परिवर्तित र परिवर्द्धित रूप हो । उक्त शोधपत्रमा सङ्कलित गाथाका साथै यसमा पन्तको डोटेली लोकसाहित्यबाट, थापा र सुवेदीको नेपाली लोकसाहित्यको विवेचनाबाट नेपालको भेरी लोकसाहित्यबाट समेत गरी गाथाहरूको सङ्कलन गरिएको छ । पाल्पा, तनहुँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति

(२०५०) मा केशरजङ्ग बरालले मगरहरूको समाजमा प्रचलित गाथा र गीतहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

आत्माराम भट्टले २०५२ सालमा बैतडीका पौराणिक लोकगाथाको अध्ययन शीर्षक शोधपत्र तयार गरेका छन् । सङ्कलित सामग्रीको पूर्णताका दृष्टिले यस अध्ययनको विशेष महत्त्व छ । ठाकुरप्रसाद पराजुलीको नेपाली साहित्यको परिक्रमा (२०५५) मा लोकगाथा र खासगरी कर्खाहरूको व्याख्या गर्दै यिनको सङ्कलन र विश्लेषणमा ध्यान जानुपर्ने कुरातिर सङ्केत गरिएको छ ।

शम्भुप्रसाद कोइरालाको लोकसाहित्य: सिद्धान्त र विश्लेषण (२०५५) मा लोकगाथाको पनि परिचय दिइएको छ ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीको नेपाली लोकगीतको आलोक (२०५७) मा नेपाली लोकगीतको विस्तृत विश्लेषणका क्रममा लोकगाथाको परिचय, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्दै चैत, चाँचरी, धमारी, सङ्गिनीलाई कथागाथा तथा बालुन, सोरठी, घाटु र भारतलाई नाट्यगाथा, भनी विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । जीवेन्द्रदेव गिरी (२०५७) मा लोकसाहित्य सम्बन्धी दुईवटा पुस्तकहरू प्रकाशमा आएका छन् । लोक साहित्यको अवलोकनमा नेपाली लोकगाथामा शासन व्यवस्थासम्बन्धी केही दृश्य, नवलसिंह बानियाको कर्खाभिन्नको जनजिन्दगानी: सती कलसाको धमारी र भुर्जेली बाहुनको लोकगाथामा सत्ताको दमन शीर्षकका समालोचनात्मक लेख र केही पाठहरू पनि रहेका छन् भने हाम्रा लोकगाथामा लोकगाथाको सैद्धान्तिक परिचयका साथै बीसवटा लोकगाथाहरूको पाठ सङ्कलन गरिएको छ ।

चूडामणि बन्धुको नेपाली लोकसाहित्य (२०५८) समग्र नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन भएको ग्रन्थ हो । मोहनराज शर्मा र खगेन्द्र लुइटेले लोकवार्ता विज्ञान र लोकसाहित्य (२०६२) मा लोकगाथाबारे चर्चा गरेका छन् । कपिलदेव लामिछानेको नेपाली लोकगाथाको अध्ययन (२०६४)मा लोकगाथाको परिचय, परिभाषा, वर्गीकरण, तत्व विशेषता र अध्ययन परम्पराबारे प्रकाश पारिएको छ ।

अतः यिनै माथि उल्लेखित आधारमा नेपाली लोकगाथाको अध्ययन परम्परा देखाउन सकिन्छ ।

२.९ ब्रह्म देवताको गाथाको अध्ययन परम्परा

नेपालको सुदूरपश्चिम विकासक्षेत्रभित्र पर्ने दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा ब्रह्म देवताको गाथा जनश्रुतिमा प्रचलनमा रहेको छ। अलिखित रूपमा रहेको यो गाथाको अहिलेसम्म कुनै प्रकाशन कार्य नभएकोले यसको अध्ययनबारे यसै भन्न सकिन्न । यसको अध्ययन परम्पराबारे चिनारी दिनु पर्दा जनश्रुतिमा प्रचलित ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई केलाउनु पर्ने हुन्छ , तापनि यसको इतिहासको बारेमा पनि कुनै निश्चित प्रामाणिक तिथिमिति फेला परेको छैन । किंवदन्ती अनुसार सर्वप्रथम कुनै पन्त थरका ब्राह्मणले ब्रह्मदेवताको दुहुँ हिकिलामा पूजा गर्ने गरेको पाइन्छ । पूजा गर्दै जाँदा सो ब्राह्मणका शाखा सन्तान खिइदै गएका र अन्त्यमा एक छोरालाई पनि ब्रह्मदेवताकै पूजा गर्ने सिलामा फालेर मारेको जनश्रुति छ । सिलिङ भनिने खेतमा रहेको सो सिला त्यति बेलै उछिट्टिएर उडेर दुहुँ हिकिलाकै अर्को ठाउँ घडरानमा हराएको किंवदन्ती रहेको छ ।

धेरै कालपछि हिकिलाका सरडया कार्कीले घडरान भन्ने ठाउँमा भाडी सफाई गर्ने क्रममा भाडीभित्रबाट दूध आएको र त्यसलाई खोतल्दै जाँदा हुङ्गाको सिला फेला परेको, त्यही सिलाबाट दूध निस्केको देखेछ । अनि सोही कार्कीले उक्त सिलालाई ब्रह्म देवताको हो भनी पहिचान गरी पूजा गर्ने गरेको भनाइ रहेको छ । दुई, तीन वर्ष जति सरडख्या कार्कीले पूजा गरे पश्चात हिकिलाकै अर्का थर ऐत्या धामीले पूजा गर्ने अर्थात् भाक्रीको रूपमा मुख्य भूमिका निभाउने गरेको कुरा प्रख्यात छ । ऐत्या धामीपछि क्रमशः बरुवा धामी, प्रताप धामी, अर्जुनधामी, नारायण धामी, पत्ता धामी, गोरे धामी, लाटो धामी, जोगी धामी, नरुवा धामी र हालका पुजारी जोगी धामी रहेका छन् (स्रोतः अमरसिंह धामी र नरुवा धामी, हिकिला, दार्चुला।

कालान्तरपछि सिला पाएर पुजारी बनाई पूजा गर्ने गरेको ब्रह्म देवताका बारेमा यहाँका अग्रज बूढा पाकाहरूसँग छलफल गर्दा माथि उल्लेखित कुरा मात्र थाहा

पाइन्छ । तर निश्चित तिथिमिति भने उल्लेख गर्न सकिदैन । पुस्तौपुस्तादेखि मन्दिरमा पुजारीद्वारा पूजा गरिने ब्रह्मदेवतालाई आफ्ना इष्टकुल देवताको रूपमा यहाँका सम्पूर्ण समुदायका सदस्यहरूले पुज्ने गर्दछन् । मुख्य थलो दुहुँ हिकिलामा भए पनि यस भेगका हुती, दुडली, धारी (पोक्से) आदि ठाउँमा पनि ब्रह्म देवतालाई आफ्ना आराध्य देव मानेर मन्दिर स्थापना गरी यस भेगका सम्पूर्ण समुदायले बडादसैंको अवसर पारेर सुख, शान्ति, समृद्धि र मनोकामना सिद्धिका लागि पुज्ने गर्दछन् । यस क्षेत्रको हुतीमा ब्रह्मदेवताकी रानीको प्रतिमा खडा गरी पुज्ने गरेको पाइन्छ । यसरी दुहुँ क्षेत्रका विभिन्न स्थानमा मन्दिर बनाइ पूजा गरिने ब्रह्मदेवताको गाथाको अध्ययन परम्परालाई केलाउँदा पूजा गर्न थालिएको अवधिबाट नै यहाँका समुदायका सदस्यहरूले यो गाथा गाउँदै गएको अनुमान गर्न सकिन्छ । ब्रह्म देवताको श्रद्धा भक्तिसाथ धार्मिक र सांस्कृतिक मान्यता अनुरूप यो गाथा गाइने गरेको पाइन्छ । यो एक व्यक्ति, जाति विशेषले गाउने गाथा नभई यहाँका सम्पूर्ण समुदायले गाउने देवभक्ति गाथा हो । यसलाई स्थानीय भाषामा भोणा अथवा फाग भन्ने पनि गरिन्छ । यसको बारेमा खासै अध्ययन अनुसन्धान अहिलेसम्म भएको पाइँदैन । कवि काशीदत्त भट्ट 'शास्त्री' ले ब्रह्म भक्ति खण्डकाव्य (वि.सं. २०६६) सालमा प्रकाशित गरेका छन् । यो ब्रह्म देवताको बारेमा लेखिएको अहिलेसम्मकै पहिलो कृति हो । यसमा गाथा नभइकन ब्रह्म देवताको भक्ति र महिमा गान गरिएको छ । खास गरी भक्ति नै यस काव्यमा उल्लेख गरेका छन् । यसबाहेक अन्य कुनै फाग (गाथा) सम्बन्धी लेख रचना , अध्ययन, अनुसन्धान भएको पाइँदैन । केवल यस क्षेत्रमा जनश्रुतिमा प्रचलनमा रहेको मात्र पाइन्छ ।

२.१० निष्कर्ष

यसरी मोटामोटी रूपमा ब्रह्मदेवताको गाथाका विशेषतालाई चित्रण गरिएको छ । यस बाहेकका अन्य केही थप विशेषता पनि यो गाथामा भेटाउन सकिन्छ । यस्तै विशेषताले युक्त भएकोले यसलाई गाथाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । समग्रमा यो गाथाले सधैँ स्थानीयताको झलक चिनाउने काम गरेको छ ।

कतिपय गाथाहरू कुनै गायक, चरण अथवा सन्तका नाममा समाजमा रहन्छन् तापनि तिनमा पनि प्रशस्त परिवर्तन भई नै रहन्छ । यी विभिन्न मतहरूमा केही

सत्यता छैन भन्न सकिन्न । सामान्यतः लोकगाथारु व्यक्तिद्वारा निर्मित भए तापनि लोकद्वारा मुखपरम्परामा सुरक्षित र हस्तान्तरित हुँदै आएका हुन् भन्न सकिन्छ ।

माथि उल्लेखित आधारमा भन्नु पर्दा ब्रह्मदेवताको गाथा (फाग) एक अलिखित जनश्रुतिमा प्रचलनमा आएको एक पिँढीबाट अर्को पिँढीमा हस्तान्तरित प्रसिद्ध लोकगाथा हो । दुहुँ क्षेत्रको धार्मिक सांस्कृतिक सामाजिक, रीतिरिवाज र परम्परालाई जीवन्त राख्ने, अलौकिक पात्र र घटनाले युक्त ब्रह्मदेवताको गाथाको आफ्नै विशेष महत्त्व रहेको छ । उक्त सङ्कलित सामग्रीको पूर्णताका दृष्टिले यस अध्ययन परम्पराको विशेष महत्त्व छ ।

तेस्रो परिच्छेद

ब्रह्मदेवताको गाथाको सङ्कलन (मूलपाठ र नेपाली अनुवाद)

३.१ बडा देवा (देवता) केदार ऐंहा (सिकार) खेल्न जानु

मूलपाठ

कारे होलो तम् देवाको नमौनु धोयौनु ?

कारे होलो तम् देवाको सभा रे बसनु ? ॥१॥

कारे होलो तम् देवाको घोडीले कदौनु ?

कारे होलो तम् देवाको बेजा तकौनु ? ॥२॥

गौरीकुण्ड विष्णु पानी नयौनु धोयौनु

पिपल चौरीणीमाइत सभारे बसनु । ॥३॥

नवालीका पाट माइत सन्न्या रे जपनु

धुवी खर चौर माइत घोडीले कदौनु

लिपु खर धुरामाइत बेजा तकनु ॥४॥

बणा देवा केदारु र ऐंणलु सिकार

अघी चल्या केदार देवा पछि मालु बेटा ॥५॥

ताकीन चलकु मार्यो दुबी खर चौर

ताकीन चलकु मार्यो अकडाणा, बगडाणा ॥६॥

ताकिन चलकु मार्यो भुजानी पातल

ताकिन चलकु मार्यो हरेली बुकेली ॥७॥

हरेली बुकेली माइत ऐंणा खेली हाल्यो

भालर कस्तुराको ऐंणा खेली हाल्यो ।

हरिण चित्तलको ऐंणा खेलिहाल्यो

घोरण काकणको त ऐंणा खेलिहाल्यो ॥८॥

जिउना मिर्गु खेदील्यायो
मुर्या बोजो बाँधी ल्यायो । ॥९॥

अनुवाद

काँ हो ? देवता तपाईको नुहाउनु, धुनु

काँ हो ? देवता तपाईको सभा बस्ने

काँ हो ? देवता तपाईको घोडा कुदौनु

काँ हो ? देवता तपाईको धनुष खेलु

गौरी कुण्ड विष्णु पानी नुहाउनु धुनु

पीपल चौतारीमा सभा हो बस्नु ।

नवालिका पाटमा सन्ध्या जप्नु

धुपीका चौरमा घोडा कदौनु ।

लिपुको लेकमा धनुष खेलु

वडा देवता केदार ऐंहा सिकार

अघि हिँडे केदार देवता पछि मालु बेटा

अघि बढे केदार देवता दुबोको चौरमा

अघि बढे केदार देवता खरसान, तिमसान ।

त्यहाँबाट हिँडे केदार भुजानी पातल

त्यहाँबाट हिँडे केदार हरियो बुकेली

हरियो बुकेलीमा ऐंहा खेली हाल्यो

अर्ना, कस्तुरीको ऐंहा खेली हाल्यो ,

हरिण, चित्तलको ऐंहा खेली हाल्यो

घोरल र मृगको ऐंहा खेली हाल्यो ।

जीवित मृग लखेटी ल्यायो

मरेका मृग बाँधी ल्यायो ।

३.२ केदारलाई तिर्खा लाग्नु

मूल पाठ

बणा देवा केदारौ त तीसै लागि गैछे

बणा देवा केदारौ त मुर्छाई पणी गया ॥१०॥

कारे होलो मालुबोटा निरु ठन्गो पानी

हरेहर जगदीश . . .

कारे पौलो देवा मुइत निरु ठन्गो पानी ॥११॥

उतिसान हेर मालु निरु ठन्गो पानी

तिमुसान हेरु मालु निरु ठन्गो पानी । ॥१२॥

धौउनु धिउनु मालु बेटा खरसान पुज्यो

धौउनु धिउनु मालुबेटा तिमसान पुज्यो ॥१३॥

तिमुसान हेर्यो मालु पानी लैन पायो

खरसान हेर्यो मालु पानी लैन पायो ।

लायो जति मालु बेटा लौटीखर आयो । ॥१४॥

तोसराण हेरया देवा पानी लैन पाया

लिउणान हेरया देवा पानी लैन पाया ।

कारे खोजी पौउलो देवा निरु ठन्गो पानी ? ॥१५॥

सेली खोली हेरु मालु निरु ठन्गो पानी

लायो जाति मालु बेटा सेली खोली पुज्यो । ॥१६॥

कुरुकुर्या माटी माइत रुगुरुग्या ताल

असेलुकी भेणीमुणी रुगुरुग्या ताल ॥१७॥

रुगुरुग्या ताल माइत सुनाखरी थाल

सुनाखरी थाल माइत बमनेली लली ॥१८॥

कैकी होली रानी बामनी कैकी होली वान

सुनाखरी थाल माइत सुनकेसरा लली हुलो । ॥१९॥

सुनाखरी थाल माइत वर बसी र्यानु

कैका जति भौलो भणी जप बसी रैछ ।

केदारौका भौलो भणी जप बसी र्यौ ॥२०॥

बणा देवा केदारौ त सबन्नु भइगयो
लायो जति मालु बेटा लौटी खर गयो । ॥२१॥
कहो कहो मालु बेटा सेली खरकी बात
सुण-सुण केदारौ हो अनैरूपी ठाट
कुरुकुर्या माटी माइत सुनाखरी थाल ।
सुनाखरी थाल माइत सुनकेसरा लली । ॥२२॥
केदारौका भौलो भणी जप बसी र्यान

बणा देवा केदारु त मुसुक्क हाँसिग्या
मुसुक्क हाँसिग्या देवा भुलुक्क उठीग्या । ॥२३॥
अधि चल्या केदार देवा पछि मालु बेटा
पानीकी पोखरी लली पानी दिन्या छ कि ॥२४॥

अँजुलाइले पानी खाला तिरिया बोलौलो
घोप्टी जती पानीखाला गौमुखी बोलौलो ॥२५॥
कैकी होली रान् वामनी कैकी होली वान
सुनकेसरा लली मुइँ हुँ ...
केदारौका भौलो भणी जप बसी र्या हुँ ॥२६॥

हमी जति केदार नैप हुला बाटाको हुँ भिकारी
जसै धेक्यो तैका भान्या तिरियाको जात । ॥२७॥
पानीकी पोखरी लली पानी खान देऊ ।
सुनैकी धणुली माइत पानी खान दियो । ॥२८॥

अनुवाद :

वडा देवता केदारलाई तिर्खा लाग्यो
वडा देवता केदार त मूर्छा पर्नुभयो ।

काँ होलो ? मालु बेटा सफा चिसो पानी
हरे जगदीश ...
काँ मिल्ला देवता मलाई सफा चिसो पानी
उती सान हेर मालु सफा चिसो पानी ।

तिमसान हेर मालु सफा चिसो पानी

छिटो छिटो मालुबेटा खरसान पुग्यो ।

छिटो-छिटो मालु बेटा तिमसान पुग्यो

तिमसान हेर्यो मालुले पानी पाएन ।

खरसान हेरे मालुले पानी पाएन

लायो जति मानु बेटा फर्कीकन आयो ।

तिमसान हेरे देवता पानी त पाएन

खरसान हेर्या देवता पानी नि पाएन ।

काँ होलो देवता सफा चिसो पानी

तोसरान हेर मालु सफा चिसो पानी ।

तोसरान हेर्यो पानी नि पाएन

लायो जति मालुबेटा फर्कीकन आयो ।

लिउणान हेरे देवता पानी पाइएन

तोसरान हेरे देवता पानी पाइएन ।

काँ खोज्दा मिल्ला देवता सफा चिसो पानी ।

ओसिलो खोला हेर मालु सफा चिसो पानी

पठाएको मालु बेटा ओसिलो खोला पुग्यो

चम्किलो माटो माथि मनोरम ताल ।

ऐसेलुकी भैडीमुनि टल्कने ताल

टल्कने तालमाथि सुनको थाल ।

सुनको थालमाथि सुनकेसरा मैया

कसकी होली कन्या, कसकी होली मगनी ।

सुनकी थालीमाथि सुनकेसरा मैया हुँ

सुनकी थालमाथि वर माग्न बसेछन् ।

कसका जाने भनी जपबसी रहेछौ ।

केदारौका जाने भनी जप बसी रहेकी छु

बडा देवता कैदारौलाई सपना भइगयो ।
पठाएको जति मालु बेटा फर्कीकन गयो
भन भन मालुबेटा ओसिलो फाँटको कुरा
सुन-सुन केदारौ हो अनौठो लाग्ने कुरा ।

चम्किलो माटोमाथि सुनकी थाल
ऐसेलुकी भेडीमुनि सुनकी थाल ।

सुनकी थालमाथि सुनकेसरा मैया
केदारौका जाने भनी जप बसेका छन् ।

बडा देवता केदार त मुसुक्क हाँसिए
मुसुक्क हाँसिए देवता भुलुक्क उठिए ।

अघि हिँडे केदार देवता पछि मालु बेटा
पानीको पोखरी मैया पानी खान दिन्छौ कि ?

अँजुलीले पानी खाए स्त्री भनुँला
घोष्टिएर पानी खाए गाई मुखे भनुँला ।

कसकी होली कन्या, कसकी होली मगनी
सुनकेसरा लली हुँ मुई ...
केदारौका जाने भनी जप बसी रहेकी छु ।

म त केदार होइन बाटाको भिखारी हुँ
जसलाई देख्यो त्यसैका जाने स्त्रीको जात ।
पानीको पोखरी मैया पानी खान देऊ
सुनको घडा मा त पानी खान दियो ।

(स्रोत: हरूदेवी जोशी, हिकिला)

३.३ बडादेवता केदार बिहे गर्न तयार हुनु

मूलपाठ

भान -भान मालु बेटा नाजुरीका कोट

बारै देवा नवै पुत निउती खर ल्यान । ॥२९॥

अघि चल्या केदार देवा पछि मालु बेटा

पछा चलिगया सुनकेसरा मैया ॥३०॥

भुजानी पातल माइत रइ बासो भयो

लामो जति मालु बेटा नाजुरीका कोट ॥३१॥

बारै देवा नवैपुत नाजुरीका कोट

हरे हर जगदीश केउइ भेकु भया ॥३२॥

हरेली बुकेली डाडा माइत कन्या पाइप राख्यौं

बडा देवा केदारौंको व्यौं पो हुन लाग्यो ॥३३॥

हमी जति देवा खर निउतो लागौंला

भावरैका भागा लिङ्ग निउतो जगायो ॥३४॥

नेपाल पशुपति नाथ निउतो जगायो

सिलगढीका शिवलिङ्ग निउतो जगायो ॥३५॥

भूमिकी भुमराज देवा निउतो जगायो

माल पुन्यागिरी निउतो जगायो ॥३६॥

बारै देवा नवैपुत निउतो जगायो

उत्तरैका जोगीज्यूलाई निउतो जगायो ॥३७॥

दक्षिणैका ढोल्ड्या चेला निउतो जगायो

पुरुवैका ब्रह्माजीलाई निउतो जगायो । ॥३८॥

पश्चिमैका मङ्गलारी चेली निउतो जगायो

मार्मा तामासैनी निउतो जगायो ॥३९॥

मार्मा पटलासैनी निउतो जगायो

मार्मा निड्लासैनी निउतो जगायो ॥४०॥

सय बैनी दुर्गादेवी निउतो जगायो

सोल सय नागिन्यु त निउतो जगायो ॥४१॥

सोल सय बगिन्यु त निउतो जगायो

बार जोला खाकरौंको एकै भन्को भयो । ॥४२॥

बार जोला नेवारौंको एकै भन्को भयो

ताकिन चलकु मार्यो भुजानी पातल ॥४३॥

बारै देवा नवैपुत भुजानी पातल ।

उत्तरैका जोगीज्यू त भुजानी पातल ॥४४॥

दक्षिणैका ढोल्डया चेलो भुजानी पातल

पुरुवैका ब्रह्माज्यू त भुजानी पातल ॥४५॥

पश्चिमैका मङ्गलारीत भुजानी पातल

वडा देवा केदारौको व्यौ रचीगयो ॥४६॥

पुरुवैका ब्रह्माजीले बेतै पुरी दियो

पश्चिमैका मडलामुखीउले माङ्लु गाइदियो ॥४७॥

दक्षिणैका ढोल्डया चेलाईले ढोल्डो वजाइदियो

उत्तरैका जोगीज्यूले धुलै खेली दियो ॥४८॥

सगुन

पहेली भमरी बाली होइआइछे

दोसरी भमरी बाली होइआइछे ।

अब छाण्या सङ्गिनीको साथ

दोसरी भमरी माइत छाण्या इजु भौल्या भुल्यौनु

तेसरी भमरी बाली होइआइछे ।

अब छाण्या इजु मानीमाइका खाजा

चौथी भमरी बाली होइ आइछे

अब छाण्या इजु मयणीको कोल

पाँचौ भमरी बाली होइ आइछे

अब छाण्या जिया मेरा केदारौकी कोल ।

नाचु हो खेलु हो भलमल्या पुतली

धै तेरो कसो नाच

बाजा हो बाजा कोपण्या ढोली

धै तेरो कसो बाजो

अनवाद

जाउ जाउ मालु बेटा नाजुरीको कोट

बाह्रै देवता नवौ पुत्र निम्याएर ल्याउन

अगि हिँडे केदार देवता पछि मालुबेटा

पछि हिँडिगए सुनकेसरा मैया ।

भुजानी पातलमा बास बस्ने भए

पठाएको मालुबेटा नाजुरीका कोट

बाह्रै देवता नवै पुत्र नाजुरीका कोट

हरे जगदीश ! के भेष भया ।

हरेली बुकेली डाँडामा कन्या पाइ राख्यौ

बडा देवता केदारौको बिहे हुन लाग्यो ।

हामी त देवता जतिलाई निम्तो दिऔंला

भावरैका भागा लिङ्ग निम्तो दियो ।

नेपाल पशुपतिनाथ निम्तो दियो

सिलगढीका शिवलिङ्गलाई निम्तो दियो ।

दक्षिणैका ठोल्डया छोरा निम्तो दियो

पूर्वका ब्रह्माजीलाई निम्तो दियो ।

पश्चिमैका मङ्गलारी चेली निम्तो दियो

मार्मा तामासैनी निम्तो दियो ।

मार्मा पटलासैनी निम्तो दियो

मार्मा निङ्गलासैनी निम्तो दियो ।

सय बहिनी दुर्गा देवी निम्तो दियो

सोह सय शिशुनाग निम्तो दियो

सोह सय बासुकि नाग निम्तो दियो ।

बाह्र जोडा घुडगुराको एउटै भन्को भयो

बाह्र जोडा घण्टाको एउटै भन्को भयो ।

ताँदेखि चलिगए भुजानी पातल

बाह्रै देवता नवै पुत्र भुजानी पातल ।

पूर्वका ब्रह्माज्यू त भुजानी पातल

पश्चिमैका मङ्गलारी भुजानी पातल ।

बडा देवता केदारौको बिहे रचि गयो

पूर्वको ब्रह्माजीले बेतै पुरी दियो ।

पश्चिमैका मङ्गलारीउले माङ्गलु गाइदियो

दक्षिणैका ढोल्डया छोरीले ढोलक बनाइदियो ।

सगुनको अनुवाद

पहिलो परिक्रमा छोरी होइ आइछे

दोस्रो परिक्रमा छोरी होइआइछे

अब छाड्यो सङ्गिनीको साथ

दोस्रो परिक्रमा त छोड्या आमा भाइ हेरनु

तेस्रो परिक्रमा छोरी होइआइछे ।

अब छोड्या आमा मानामाका खाजा

चौथी परिक्रमा छोरी होइआइछे

अब छाड्या आमा माइतीको कोख

पाँचौ परिक्रमा छोरी होइआइछे ।

अब हिँडे आमा मेरा केदारौकी कोख

नाचु हो खेलु हो भलमल्या पुतली

हेरुँ तेरो कसो नाच

बाजा हो बाजा कोपडे ढोली

हेरुँ तेरो कसो बाजो ।

(स्रोत: हरूदेवी जोशी, हिकिला)

३.४ वडा देवा केदारको जन्ती हुनु

मूलपाठ

जसोइ चैतको न्याउली भुरन्छ ।

तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छ । ॥४९॥

जसोइ वैशाख घुकुती घुरन्छ

तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छ । ॥५०॥

जसोइ जेठको धूल उडन्छ
तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छ
जसोइ असार आइलु पलौन्छ
तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छ ॥५१॥

जसोइ साउनको कुइणो लुलिन्छ
तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छ ॥५२॥

जसोइ भदौको गंगा हिँडन्छ
तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छ ॥५३॥

जसोइ मंसिर धुरा बुकेली फुलन्छ
तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छ ॥५४॥

जसोइ पुसको खारो पणन्छ
तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छ ॥५५॥

जसोइ माघको मौरी भन्कन्छे
तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छे ॥५६॥

जसोइ फागुन पेउली फुलन्छ
तसोइ देवाको जन्ती उरिन्छ ॥५७॥

ताकिन चलकु मार्यो नाजुरीका कोट
नाजुरीका कोट माइत गाइन्छ वाणाइ ॥५८॥

जियाकन जिया मेरा बाइर निकल
तमरा पुतले जिया व्यौ बनाइ ल्यायो ॥५९॥

कसी कनाइ निकलौ पुत बाइर
गात मेरा धुसरो फुसरो पुत ॥६०॥

धुसरो फुसरो गात माइत तेलै खर हात
बार फेरा हवेला होइ कुन्थमाया आया
दही खर ठेकी ल्याइ कुन्थमाइ आया । ॥६१॥

ल्यान-ल्यान सौरा गेटी आसु काटी दूबो
बणा देवा केदारौको घरूपैसो भयो
कुन्थाजति माइले त दही विन्दा लायो
सौरा जति गेटीउले त दूबो हाली दियो ॥६२॥

नाजुरीका कोट माइत भोजै पाकी गयो
पैलीको आरन पस्कयो कवा र ककोल ॥६३॥

दोसरी गोरसी पस्कयो गोठकी गावणी
बारै देवा नौपुतौले ज्युनारी साल्यो ॥६४॥

वणा देवा केदारौले जिउनार साल्यो
बुढिया खर जियाइले त जिउनार साल्यो ॥६५॥

केदारौका सात रानीउले जिउनार साल्यो
सौराजति गेटीउले जिउनार साल्यो
सौ बनी दूगौले जिउनार साल्यो ॥६६॥

अनुवाद

जसरी चैतको न्याउली गाउँछ
त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ

जसरी वैशाख ढुकुर घुन्छ
त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ

जसरी जेठको धूलो उड्छ
त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

जसरी असार हरियाली पलाउँछ
त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

जसरी साउनको कृहिरो भुम्मिन्छ
त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

जसरी भदौको गंगा बग्छ
त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

जसरी असोज फूल फुल्छ

त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

जसरी कार्तिकको पूजा लाग्छ

त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

जसरी मंसिर धुरा बुकेली फुल्छ

त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

जसरी पुसको खारो पर्छ

त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

जसरी माघको मौरी भुनभुनाउँछे

त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

जसरी फागुन प्याउली फुल्छ

त्यसरी देवताको जन्ती उर्लिन्छ ।

त्यहाँबाट चलि गए नाजुरीका कोट

नाजुरीका कोटमा त गाना बजाना छ ।

आमा कन आमा मेरा बाहिर निकाल

तपाईंका छोरा ले बिहे बनाइ ल्यायो ।

कसरी निक्लौ छोरा ढोका बाहिर

शरीरमा मेरा ध्वजा र तोरण ।

ध्वजा र तोरण आमा टाढा राख्नुहोस्

लगाइ दिनु आमा मेरा अक्षता पगरी ।

कसरी आउँ छोरा मत ढोका बाहिर

शरीर मेरो धुस्रो फुस्रो छोरा ।

धुस्रो, फुस्रो शरीरमा त तेलको हात

बाह्र फेरा खोपीदेखि कुन्थमाया आया ।

दहीको ठेकी ल्याइ कुन्थमाया आया ।

ल्याउ-ल्याऊ सौरागेटी हसियाँ काटी दूबो

बडादेवा केदारौलाई घर भित्र्याइयो
कुन्था आमाले त दही अक्षता लायो
सौरा गेटीउले त दूवो हाली दियो ।

नाजुरीका कोट माइत घर भित्र्याइयो ।

बडा देवा केदारौलाई घर भित्र्याइयो ।

नाजुरीका कोटमा त भोजै पाकी गयो

पहिलाको भोजन पस्क्यो काग र ककोल

दोसरो भोजन पस्क्यो गोठका गाईलाई ।

बाह्रै देवा नौ पुत्रौंले ज्युनारी गयो ।

वडा देवा केदारौले ज्युनारी गर्नुभयो

बूढी आमाले त ज्युनारी गर्नुभयो ।

केदारौंका सात रानीउले ज्युनारी गर्नुभयो

सौरागेटउले त ज्युनारी गर्नुभयो ।

सय बैनी दुगौंले त ज्युनारी गर्नुभयो ।

(स्रोत: हरूदेवी जोशी, हिकिला)

३.५ रानी सुनकेसरा (रुगुबिना) महिनाबारी हुनु

मूल पाठ

नयाँ रानी सुनकेसरा छुतीभ्या लुकुणा

एकै दिनु भया रानीउ दुई दिनु भया

तीनै दिनु भया रानीउ चारै दिनु भया ॥६७॥

चारै दिनु भया रानीउ पाँचै दिन भया

छइ दिनु भया रानीउ सातै दिनु भया ॥६८॥

हेर हेर रिखिनाथौ खणिन पातलो

हेरि दिय रिखिनाथौ छुती छाप्ने दिउँसो । ॥६९॥

सातै दिन छुती छाणौं सत्यानाश बोल

आठौं दिन छुती छाणौं जोटीखर बार

नवौं दिन छुती छाणौं नवौं मुखी बोल

छइ दिन छुटी छाणौं जोटीखर बार ॥७०॥

पाँचौ दिन छुती छाणौ पञ्चैमुखी बोल

चौथो दिन छुती छाणौं जोटीखर बार

तेसरा दिन छुती छाणौं त्रिचन्गाली बोल

दोसार दिन छुती छाणौं धोबिनी बोलाला । ॥७१॥

पहिलो दिन छुती छाणौं पिरती बोलाला

हेर्दा गन्दा छुटी छाणौं चोथाइ दिन छाणौं । ॥७२॥

चलिया सुनकेसरा नवालिका पाट

हातै समायो सनन्या मुडरी

कोखी समायो धुसना पस्मिना । ॥७३॥

उकाली ओराली मुनि ठुमै ठुम हिँड्या

तेरछी बटोली मुणीत लणैथण हिँड्या

पुजिया सुनकेसरा नवालिका पाट

हातमुख धोयो रानीउले लुकुणी सुजायो । ॥७४॥

सुजाइ लुकुणी चिन्गो खण फोल

पया जोला पानीले त पयाजोला छाल्यो

घुणाजोला पानीले त घुणाजोला छाल्यो

कम्मर जोला पानीले त कम्मर जोला छाल्यो ॥७५॥

कुमजोला पानीले त कुमजोला छाल्यो

शिरजोला पानीले त शिरजोला छाल्यो ।

पाप जति रानीउले त नन्दी बगायो

धर्म जति रानीउले त माथा बाँधी ल्यायो । ॥७६॥

सुनकेसरा रानी भाइलौ कोटै लौटी आया

कारे फिजौ ज्यूले मेरा धुसना पस्मिना

कारे राखौं ज्यूले मेरा सनन्या मुडरी

दुवीचौर फिजु ब्वारी धुसना पस्मिना ॥७७॥

गुरुवीणा राखु ब्वारी सनन्या मड्डी ।

दिय-दिय ज्यूले मेरा कपिला गाईको गौत

दिय-दिय ज्यूले मेरा कपिला गाईको घिऊ ॥७९॥

कपिला गाईका गौतले अंगै शुद्धि भयो

कपिला गाईका घिऊले त माथै शुद्धि भयो ॥८०॥

चारै दिनु भया रानीउ अङ्गै शुद्धि भयो

पाँचै दिनु भया रानीउ पुखै शुद्धि भयो

छइ दिनु भया रानीउ हातमुखु धोयो ॥८१॥

अब भया सुनकेसरा ससुराइकी शुद्धि ।

सातै दिनु भया रानीउ देवताइकी शुद्धि

आठै दिनु भया रानीउ पित्तरेकी शुद्धि । ॥८२॥

अनुवाद

नयाँ रानी सुनकेसरा महिनाबारी भइन्

एक दिन भए रानी दुई दिन भए

तीन दिन भए रानी चार दिन भए

चार दिन भए रानी पाँच दिन भए

छ दिन भए रानी सात दिन भए ।

हेर हेर ऋषिनाथ खरी र पात्रो

हेरी देऊ ऋषिनाथ छुती छाड्ने दिन

सात दिन छुती छाडौँ सत्यनाथ बोल

आठौँ दिन छुती छाडौँ जोडी पच्यो बार ।

नवौँ दिन छुती छाडौँ नवै मुखी बोल

छ दिन छुती छाडौँ जोडी पच्यो बार ।

पाँचौँ दिन छुती छाडौँ पञ्चै मुखी बोल

चौथा दिन छुती छाडौँ जोडी पच्यो बार

तेस्रो दिन छुती छाडौँ त्रिचण्डाली बोल

दोस्रो दिन छुती छाडौँ धोबिनी बोलायो ।

पहिलो दिन छुती छाडौँ पिरती बोलायो ।

हेदैँ गन्दैँ छुती छाडौँ चौथा दिन छाडौँ ।

चलियाए सुनकेसरा नवालिका पाट

हातमा समात्यो सनन्या मुङ्ग्री

कोखमा समात्यो धुसना पस्मिना

उकाली- ओरालीमुनि फटाफट हिँडे

तेर्सो बाटो मुनि विस्तारै विस्तारै हिँडे ।

पुगियाए सुनकेसरा नवालिका पाट

हातमुख धोयो रानीले फोहोर पखाल्यो ।

फोहोर पखाली चिन्डोको गाग्रीको

पाउसम्म पानीले त पाउजोडा धोयो ।

घुडासम्म पानीले त घुडाजोडा धोयो

कम्मरसम्म पानीले त कम्मर जोडा धोयो ।

कुमसम्म पानीले त कुमजोडा धोयो

शिरसम्म पानीले त शिरजोडा धोयो ।

पाप जति रानीलेउ त नदीमा बगायो

धर्म जति रानीले त माथ बाँधी ल्यायो ।

सुनकेसरा रानी अब कोटै फर्कि आए

कहाँ सुकाऊँ सासु मेरा धुसना पस्मिना

कहाँ सुकाऊँ सासू मेरा सनन्या मुङ्ग्री

दूबोको चउर सुकाऊँ बुहारी धुसना पस्मिना

गुरुवीणा राख बुहारी सनन्या मुङ्ग्री

दिनोस्-दिनोस् सासू मेरा कपिला गाईको गहुत

दिनोस- दिनोस- सासू मेरा कपिला गाईको घिऊ

कपिला गाईका गहुतले अङ्गैँ सुधी भयो ।

कपिला गाईका घिउले त माथैँ शुद्धि भयो ।

चारै दिन भए रानी अङ्गै शुद्धि भयो
पाचै दिन भए रानी पुखै शुद्धि भयो ।

छ दिन भए रानी हातमुख धोयो
अब भए सुनकेसरा ससुराइकी शुद्धि
सातै दिन भए रानी देवताकै शुद्धि
आठै दिन भया रानी पित्तैरकी शुद्धि ।

(स्रोत: हरूदेवी जोशी, हिकिला)

३.६ रानी सुनकेसरा गर्भवती हुनु

मूलपाठ

अब पण्या सुनकेसरा केदारौका छाया
एकै मास भया रानीउ दुई मास भया
दुई मास भया रानीउ तीनै मास भया
तीनै मास भयो रानीउ मासुकी भै रट्टन ॥८३॥

भान- भान मालुबेटा बकरीको खोण
बकरीकी खोण होइत रोजी लाखो ल्यायो ।
सोबन्न थाल माइत नडै छिनी मासु ॥८४॥

सातै पाँच रानी भाइलौ घोणीयाइकी घाँस
आठौ जति बुढिया सासू पानीयाका नला
एकै पेटया तौली माइत नडै छिनी मासु ॥८५॥

बणा देवा केदारौले जिउनारी साल्यो
सुनकेसरा रानीउले त जिउनारी साल्यो
अब फिटी सुनकेसरा मासुकी रट्टन ॥८६॥

खाया गुसाइँ केदारौको तमरा प्रसाद
अब फिटी गुसाइँ मेरा मासुकी रट्टन ॥८७॥

तीनैमास भया रानीउ चारै मास भया
चारै मास भया रानीउ पाँचै मास भया

पाँचै मास भया रानीउ छइ मास भया

छइ मास भया रानीउ सास होइप गयो ॥८८॥

छइ मास भया रानीउ नडै पैदा भया

सातै मास भया रानीउ केशै पैदा भया

आठै मास भया रानीउ नवौ मास भया

नवै मास भया रानीउ नवै नाणी पैदा भया । ॥८९॥

अनुवाद

अब परीन् सुनकेसरा केदारौका संग

एक महिना भए रानी दुई महिना भए

दुई महिना भए रानी तीन महिना भए

तीन महिना भए रानी मासुकी भई इच्छा ।

जाऊ -जाऊ मालुबेटा बाखाका खोर

बाखाका खोरबाट रोजेर खसी ल्यायो

सुनका थानमा त छिनिछानी मासु ।

सातै पाँचै रानी त घोडीका घाँस

आठौँ जति बूढी सासू पानीका नला (कुँवा) ।

एउटा ताउलीमा त छिनिएको मासु

बडा देवा केदारौले जिउनारी गयो ।

सुनकेसरा रानीले त जिउनारी गयो

अब पूरा भयो सुनकेसरा मासुको इच्छा ।

खाए स्वामी केदारौँ हो हजुरका कृपाले

पूरा भयो स्वामी मेरा मासुकी इच्छा ।

तीन महिना भए भया रानी चार महिना भए

चार महिना भए रानी पाँच महिना भए

पाँच महिना भए रानी छ महिना भए

छ महिना भए रानी सास भइगयो ।

छ महिना भए रानी नडै पैदा भयो
सात महिना भए रानी केशै पैदा भयो
आठ महिना भए रानी नौ महिना भयो
नौ महिना भए रानी नौ नाडी पैदा भयो

(स्रोत: हरूदेवी जोशी, हिकिला)

३.७ ब्रह्म देवाको जन्म हुनु

मूलपाठ

दस मास भया रानीउ बालो पूरा भयो

जीपाकन जीया मेरा मेरो जन्म काँछ ॥९०॥

हाइरे शिव ! हाइरे राम ! केउइ भेकु भया

केदारौको बालो भाइलौ गर्भै बोल्न लाग्यो ॥९१॥

पयाजोला जन्मलै त पेतीया बोलाला

मेरा जति गर्भैको त बाग होइकी बिराली ॥९२॥

बिराली जति नाइप हुलो बागै खर हुलो

बाघै जति होलै त राजै पाट पालै ॥९३॥

राजै पाट पालै बाला राजवंशी होलै

बताइ दिय जीया मेरा मेरो जन्म काछ ॥९४॥

हरेहर जगदीश ! केउरे भेकु भया

केदारौको बालो भाइलौ गर्भै बोल्न लाग्यो । ॥९५॥

गोरु गाठा जन्मलै त गोरिया भणला

पिणला जोला जन्मलै त पिणीमा भणला ॥९६॥

हरेहर जगदीश ! केउइ भेकु भया

केदारौको बालो भाइलौ गर्भै बोल्न लाग्यो । ॥९७॥

बताइ दिए जिया मेरा मेरो जन्म काँछ

घुणा जोला जन्मलै त घुणीया भणला

जाड जोला जन्मलै त जडिया भणला ॥९८॥

केदारौको बालो भाइलौ गर्भे बोलन लाग्यो

बताइ दिय जीया मेरा मेरो जन्म काँछ ॥९९॥

लादा जोला जन्मलै त लदीया भणाला

कुमजोला जन्मलै त कुमिया भणाला ॥१००॥

छाती जोला जन्मलै त छातीया बोलाला

चिउडीजोला जन्मलै त चिउणीया भणाला ॥१०१॥

खाप जोला जन्मलै त खपीया भणाला

नाक जोला जन्मलै त नकीया भणाला । ॥१०२॥

केदारौको बालो भाइलौ गर्भे बोलन लाग्यो

बताइ दिइ जीया मेरा मेरो जन्म काँ छ ॥१०३॥

आँखा जोला जन्मलै त अँखीया भणाला

चनाजोला जन्मलै त चनीया बोलाला

शिरजोला जन्मलै त शिरचन्नु बोलाला ॥१०४॥

केदारौको बालो भाइलो गर्भे बोलन लाग्यो

बटेइ दिय जीया मेरा मेरो जन्म काँ छ ॥१०५॥

ब्रह्माण फोणी जन्मलै त ब्रह्मा बोलाला

ब्रह्माण फोणी पैदा भयो जीया गया मरी ॥१०६॥

अनुवाद

दस महिना भए रानी बालक पूरा भयो

आमा कन आमा मेरा मेरो जन्म कहाँ छ ?

हरे शिव! हरे राम! के भेष भयो

केदारौको बालक त गर्भे बोलन लाग्यो ।

पैतलाबाट जन्मेपछि पैतलीया भन्ला

मेरा गर्भेको त बाघ हो कि विरालो ।

विरालो होइन म बाघ पो हुँ

बाघ भएपछि राजकाज पाउनेछौ ।

राजकाज पाई छोरा राजवंशी हुनेछौं
बताइ दिनोस् आमा मेरा मेरो जन्म कहाँ छ ?
हरे शिव! हरे राम ! के भेष भयो ?
केदारौको छोरा हेर गर्भे बोल्न लायो ।

गोलीगाँठा जन्मे पछि गोठिया भन्ला
पिँडौलाबाट जन्मे पछि पिँडीया भन्ला ।

हरेहर जगदीश ! के को भेष भयो ?
केदारौको बालो हेर गर्भे बोल्न लाग्यो ।

बताइ दिनोस् आमा मेरा मेरो जन्म कहाँ छ ?
घुँडाबाट जन्मेपछि घुडीया भन्ला ।

तिघ्रा जोला जन्मे पछि तिघ्रिया भन्ला

केदारौको बालो हेर गर्भे बोल्न लाग्यो

बताइ दिनोस् आमा मेरा मेरो जन्म कहाँ छ ?

पेटबाट जन्मेपछि पेटिया भन्ला

कुमबाट जन्मेपछि कुमिया भन्ला ।

छातीबाट जन्मेपछि छतीया भन्लान्
चिउँडाबाट जन्मेपछि चिउँडीया भन्लान् ।
मुखबाट जन्मे पछि मुखिया भन्लान्
नाकबाट जन्मेपछि नकीया भन्लान् ।

केदारौको बालो त गर्भे बोल्न लाग्यो

बताइ दिनोस् आमा मेरा मेरो जन्म कहाँ छ ?

आँखाबाट जन्मे पछि आँखिया भन्लान्
निधारबाट जन्मे पछि निधारिया भन्लान्
शिरबाट जन्मेपछि शिरचन्द्र भन्लान्

केदारौको बालो त गर्भे बोल्न लाग्यो

बताइ दिनोस् आमा मेरा मेरो जन्म कहाँ छ ?

ब्रह्माण्ड फोडी जन्मेपछि ब्रह्मा भन्लान्
ब्रह्माण्ड फोडी जन्म भयो आमा गइनन् मरी ।

(स्रोत: हरूदेवी जोशी, हिकिला)

३.८ आमा बचाउने औषधि लिन ब्रह्मदेवता मामा घर जानु

मूलपाठ

च्याउरी-च्याउरी बालो केदारौको कोल

ब्रह्माण फोणी पैदा भया जीया गया मरी ॥१०६॥

कारे होलो बाबा मेरा जीयाकी ओखती

रामलैका गुणपुत बच्चौन्या ओखती ॥१०७॥

रामल धामल पुत, होरा बुबु होला

सिदुवा, विदुवा पुत तेरा माया होला ॥१०८॥

रामलैका गणपुत कपटीको देश

कालोन कपुवा पुत बाट मारी भाए ।

अमर जति बत्ती पुत बाट वाली भाए ॥१०९॥

बिखै खर चिन्गी दिया बत्ती निभी भाली

अमृतैकी चिन्गी दिया कौवा ढोले पुत

मार्यो जति कवा पुत खाणो होइ प भालो ॥११०॥

बिखै खर चिन्गी दिया पुत

मार्यो रूखढोल्या रूख खाग होलो ॥१११॥

अमृतैकी चिन्गी दिया पुत

सुखा रूख ढोली काँचो पल्टी भालो

बिखै खर चिन्गी दिया

रूखै खाग होलो । ॥११२॥

च्याउरी-च्याउरी बालो रामलैका गण

नाइ नकाटेको बालो रामलैका गण

धुसरो फुसरो बालो रामलैका गण

नवालिका पाट माइत नाइ नकाटेका बालो ॥११३॥

हरेहर जगदीश केउ भेकु भया

हमरा त नवाली माइ केरे भेकु भया ॥११४॥

नाइ नकाटेको बालो बालो कै देवाको होलो ?

धुसरो फुसरो बालो कै देवाको होलो ? ॥११५॥

सिदुवा विदुवा भाइलौ नवालिका पाट

केदारौको पुत हूलो सुनकेसराको जायो ॥११६॥

वणा देवा केदारु त मेराइ भिना होला

सनुकेशरा रानी त मेरा दिज्यू होला ॥११७॥

जदौ जदौ मामा मेरा जिच्या भान्चौ

मेरा भिना केदारौको गातै ताजो छ कि

मेरा दिदी सुनकेसराको गातै ताजो छ कि । ॥११८॥

बाबा मेरा केदार जति भलाई छन्

ब्रह्माण फोणी पैदा भया जीया गया मरी ॥११९॥

दिय-दिय मामा मेरा जियाकी ओखती

दिज्यू जति मारी हाले तेरी के जण । ॥१२०॥

मेरा भिना केदारु त

नौमन लुवाको धनौषो खेलौन्थ्या ॥१२१॥

नौ मन लुवाको त धनौषो खेलयो

मेरा भिना केदारु त चनारे बुकौन्थ्या

नौ मन लुवाको त चना बुकौन्थ्या । ॥१२२॥

मेरो जति भान्चु होलै चनारे बुकालै

भाटु न लामणु होलै कुइसणी भालै

नौ मन लुवाको त चनारे बुकायो

मेरा भिना केदारु त धुरी रे नडलौन्थ्या

बाँधीन चौपाणीले त चुरी न नड्यायो

दिय-दिय मामा मेरा अमृतैकी चिन्पी

दिय-दिय मामा मेरा बचौन्या ओखती

शिशुनागु , बासुनागु बिखै चिन्गी ल्यास ॥१२४॥

बिखै खर चिन्गी दियो लौटी खर ल्यायो ।

ताकीन चलकु मार्यो सिन्नुरीका धुरा

सिन्नुरीका धुरा माइत काँचा रूख ढोल्यो ॥१२४॥

काँचा रूख ढोल्यो भाइलौ रूखै खाग भयो

अमर जति दियो भाइलौ निमि खर गयो ।

च्याउरी-च्याउरी बालो रामलैका गण ॥१२५॥

रामलैको गण भाइलौ थरैथर काम्यो

हरेहर जगदीश ! केउइ भेकु भया

ब्रह्माण फोणी पैदा भया जीयागया मरी ॥१२६॥

जीयाजति मारी हाल्या तमरी के डर

राख राख भानिजौहो रामलैको गण । ॥१२७॥

ल्यास-ल्यास लोक्नु वागौँ अमृतैको चिन्गी

ल्यास-लास लोक्नु वागौ सेलसौली, बेत लौणी

ल्यास- ल्यास लोक्नुवागौ हाँसन्या जिउनाल

ल्यास-ल्यास लोक्नुवागौ बोलने पाती ॥१२८॥

लैजा- लैजा भानिजौ हो अमृतैकी चिन्गी

लैजा- लैजा भानिजौ हो हाँसन्या जिउनाल

लैजा-लैजा भानिजौ हो बोल्ने पाती

लैजा-लौजा भानिजौ हो सेल सौली, बेतलौणी । ॥१२९॥

ताकीन चलकु मार्यो कवानीका धुरा

मर्या जति कवा ढोल्यो कवा उठी गयो

अमर जति दियो, ढोल्यो बलीखर गयो ।

ताकीन चलकु मार्यो नाजुरीका कोट ॥१३०॥

सेलसौली सोण्यो भाइलौ बेतलौणी फोण्यो ।

हाँसन्या जिउनालौले हँसाइ हाल्यो

बोलन्या पाटीले त जीया बोलाई हाल्यो

अमृतैकी चिन्गी ढोल्यो जीया खणा भया ॥१३१॥

हरेहर जगदीश ! केउरे भेकु भया

लाखौको निन्द्रा खोल्यो कोरे लोको आयो ।

ब्राह्मण फोणी पैदा भया तमी मुर्छा पण्या

लाखको निद्रा खोल्यो मुइरे तमरो बालो ॥१३२॥

नुवायो धुवायो बालो हतोणी समायो ।

पैयु खर ठूणा माइत नाइखर काट्यो

नाइपखर काट्यो भाइलौ नइना घोटायो । ॥१३३॥

एकै दिन भया भाइलौ दुई दिन भया

दुई दिन भया भाइलौ तीनै दिन भया

तीनै दिन भया भाइलौ चारै दिन भया

चारै दिन भया भाइलौ पाँचै दिन भया ॥१३४॥

अनुवाद

च्याहा ! च्याहा ! गर्ने बालक केदारौका कोख

ब्रह्माण्ड फोडेर जन्म लिए आमा मरी गइन् ।

कहाँ होलो बुबा मेरा आमाकी औषधि

रामलैका गण छोरा बचाउने औषधि ।

रामल, धामल छोरा तेरा बाजे होला

सिदुवा, विदुवा छोरा तेरा मामा होला ।

रामलैका गण छोरा कपटीको देश

कालो काग छोराबाट मारी जानु

अमर बत्ती छोराबाट बाली जानु ।

विषको प्याला दिए छोरा बत्ती निभ्ली

अमृतको प्याला दिए काग पोखे छोरा

मारेको काग छोरा खडा होला

विषको प्याला दिए छोरा

मारेको काग पोखे काग खाग होला ।

अमृतको प्याला दिए छोरा

सुखा रूख पोखी काँचो फर्किजाला

विषको प्याला दिए

रूखै खाग होला

च्याहा! च्याहा! बालक रामलका गण

नाभी नकाटेको बालक रामलका गण

धुस्रो, फुस्रो बालक रामलका गण

नवालिका पाटमा नाभी नकाटेको बालक ।

हरेहर जगदीश ! के भेष भया

हाम्रो त नवालीमा के भेष भयो ?

नाभीनकाटेको बालक कुन देवताको होला

धुस्रो फुस्रो बालक कुन देवताको होलो

सिदुवा, विदुवा भाइ नवालीका पाट

केदारौको पुत्र हुलो सुनकेसराले जन्माएको

वडा देवा केदार त मेरा भिनाजु हुन्

सुनकेसरा रानी त मेरा दिज्यू हुन् ।

मेरा भिनाजु केदारौको गात कुशल छ कि ?

मेरा दिदी सुनकेसराको गात कुशल छ कि ?

बुवा मेरा केदार त कुशल नै छन्

ब्रह्माण फोडी जन्म लिया आमा गइन् मरी ।

दिनोस्-दिनोस् मामा मेरा आमाको ओखति

दिज्यू मेरा मारी हाल्यौ तिम्रो के भर ।

मेरा भिनाजु केदार त

नौ मन फलामको धनुष खेलाउथे

मेरो भन्जा भए पछि

नौ मन फलामको धनुष खेलाला ।

नौ मन फलामको त धनुष खेलायो
मेरा भिनाजु केदार त चनारे खान्थे ।

नौ मन फालमको चना खान्थे

मेरा भान्जा भए पछि चना खाला ।

भुटो र लमडे भए कुहेर सडेर जाला
नौ मन फलामको चना खायो ।

मेरा भिनाजु केदार त धुरी पार गर्थे

पलेटी कसेर धुरी पार गर्यो ।

दिनोस-दिनोस् मामा मेरा अमृतको प्याला

दिनोस्-दिनोस् मामा मेरा बाँचौन्या ओखती

शेषनाग, बासुकि नाग विषको प्याला ल्याऊ

विषको प्याला दियो तुरुन्तै घर लगायो ।

त्यहाँदेखि चलिगए सिन्नुरीका धुरा

सिन्नुरीका धुरामा काँचो रूख पोख्यो

काँचो रूख पोख्यो रूखै खाग भयो

अमर बत्ती अब निभेर गयो ।

च्याहा ! च्याहा ! बालक रामलैका गण

रामलको गण अब थर थर काँप्यो ।

हरेहर जगदीश! के भेष भयो

ब्रह्माण्ड फोडी जन्मी गए आमा गइन मरी ।

आमा चाहिँ मरी गइन तपाईकी के डर

राख राख भानिज हो रामलको गण

ल्याउ-ल्याऊ जनता अमृतको प्याला

ल्याऊ-ल्याऊ जनता हो सेलसौली, बेतलौगरी

ल्याऊ-ल्याऊ जनता हो हँसाउने अक्षता

ल्याऊ-ल्याऊ जनता हो बोल्ने पाती ।

लैजाऊ-लैजाऊ भानिज हो अमृतको प्याला
लैजाऊ-लैजाऊ भानिज हो हँसाउने अक्षता
लैजाऊ लैजाऊ भानिज हो बोलाउने पाती
लैजाऊ लैजाऊ भानिज हो सेलसौली, बेतलौरी ।

त्यहाँदेखि चलिगए कवानीका धुरा
मरेको काग पोख्यो काग उठी गयो
अमर दीप हेर्यो बत्ती बली गयो ।

त्यहाँदेखि चलिगए नाजुरीका कोट
सेलसौलीले भान्यो बेतलौरी चलायो ।
हँसाउने अक्षताले हँसाइ हाल्यो

बोलाउने पातीले त आमा बोलाई हाल्यो
अमृतको प्याला पोख्यो आमा उठी गइन् ।

हरेहर जगदीश ! के को भेष भयो ?
लाखौंको निद्रा खोल्ने को मान्छे आयो ?
लाखौंको निद्रा खोल्ने म तपाईंको छोरा (बालो)
नुहायो, धुवायो छोरा हातमा समात्यो ।

पैयुंको काठमा नाभी पनि काट्यो
नाभी पनि काट्यो अनि दूध पिलायो ।

एक दिनको भयो बालक दुई दिनको भयो
दुई दिनको भयो बालक तीन दिनको भयो
तीन दिनको भयो बालक चार दिनको भयो
चार दिनको भयो बालक पाँच दिनको भयो ।

(स्रोत: हरूदेवी जोशी, हिकिला)

३.९ नामकरणको शुभसाइत र भाग्यरेखा हेराउन मालुबेटा जोशीका घर जानु

मूलपाठ

आन-आन मालुबेटा हमीनेणा टाढा

केउकी आदेश देवा केउको हुकुम ।

सुनकेसरा रानीउ खाइत पुतै जन्मीरैछ

ब्रह्माण्ड फोणी पुत जन्मीरैछ ॥१३५॥

भान-भान मालुबेटा जोशीज्यूका घर

जोशीज्यूका घर भाइत लगन हेरी ल्याउन ॥१३६॥

लैजा-लैजा मालुबेटा सालीमानु चामल

लैजा-लैजा मालुबेटा जोटन रुपियाँ

लैजा- लैजा मालुबेटा कवैसूची बात ॥१३७॥

हात लैजा मालुबेटा निडलाईकी छणी

अटोली छाणी मालुबेटा बटोली लाग्यो

ओराली-उकाली मुणी ठुमै ठूम हिँड्यो ॥१३८॥

तेरछी बटोली मुणी लणैथल हिँड्यो

पुजीगयो मालुबेटा जोशीज्यूका घर ॥१३९॥

हपुवा भपुवा मार्का भाइलौ अघि सरी गया

लामो जति मालु भाइलौ थरै थर कामी ॥१४०॥

बणा देवा केदारौ त सबन्नु होइप गयो

कहो! कहो ! मालुबेटा जोशीज्यूकी बात

केदारौको लायो मालु जोशीको बैदायो

छाण- छाण भपुवा मार्कौ बाटो छाणी दिय ॥१४१॥

अब पुज्यो मालुबेटा जोशीज्यूका घर

पुरुव भरोखा माइत जोशीनी बसेक

पाउलागी जोशीनी हो सोस्ते कल्याण

तमीतन मालुबेटा केउइ काम आया ॥१४२॥

सुनकेसरा रानीउ खाइत बालो जन्मीरैछ
केदारौको लायो मालु लगन हेर्दु आया
तमरा त जोशीनी हो जोशीज्यूका छनु
पया लौणी पाण माइत सुनाखरी खाट ॥१४३॥

सुनाखरी खाट माइत गात र सुकालु
जोशीज्यूका जोशीनी हो जोशीज्यू व्युभाल ॥१४४॥

बार वर्ष सिता होला बार वर्ष व्युँभा
बार वर्ष भोका होला बार वर्ष रूखा ॥१४५॥

हरेहर जगदीश ! के बुद्धि व्युभालौ
चिमटी बिउँजालै जोशीज्यू रिसाइभाला
भडोली बिउँजालै त छलै लागी भाली ॥१४६॥

बार फेरा धपेला होइ सुनकी विणाइ गाण्यो
विनायुका सबदले जोगीज्यू व्युँभायो ॥१४७॥

फुलेरी छापरी भाइत फूलै टिपी ल्यायो
फूलैका सबदले जोशीज्यू व्युँभायो ॥१४८॥

हरेहर जगदीश ! के भेष भयो
लाखौँको निन्द्रा खोल्या कोरे लोगु आयो
लाखौँको निन्द्रा खोल्या मुइरे मालुबेटा ॥१४९॥

पाउलागी जोशीज्यू हो सोस्ती कल्याण
तमीतन मालुबेटा केउइ काम आया ? ॥१५०॥

केदारौको लायो मालु तमरो वैदायो
सुनकेसरा रानीउ खाइत बालो जन्मीरैछ
हेर हेर जोशीज्यू हो लगन हेरी दिय

ल्यास- ल्यास जोशीनी हो खणीन पातलो ॥१५१॥

हाल्यो होरु उफार्यो धुलौटो होरु लैन आयो
दोसरी होरन हाल्यो होरै लैन आयो
राखु-राखु मालुबेटा साली मानु चाल ॥१५२॥

राखु राखु मालुबेटा जोटन रूपयाँ
तेसरी होरन बहाल्यो होर आइप गयो
चोधी होरन हाल्यो होरै आइप गयो
पाँचो हेरौनी हाल्यो लगन पूरा भयो ॥१५३॥

वृष राशि रासभयो ब्रह्म राय नाम
राजवंशी बालो जन्म्यो पाटवंशी बालो जन्म्यो
पुनिउँका चन्द्रमा जसो उदय सुरुज जसो
राजधनी भयो बालोराज वंशी भयो ॥१५४॥

लायोजति मालुबेटा नाजुरीका कोट
दायाँ हात काग आयो बाँया हात नाग ॥१५५॥

नाजुरीका कोट भाइत भलाई भया भाव
कहो कहो मालुबेटा जोशीज्यूकी बात । ॥१५६॥

वृष राशि रास भयो ब्रह्म राय नाम
ब्रह्म राय नाम भयो राजधनी भयो ॥१५७॥

छइ दिनु भया बाला सातै दिनु भया
सातै दिनु भया बाला आठै दिनु भया
आठै दिनु भया बाला नवै दिनु भया
वणा देवा केदारु त ब्रह्माजीकी खोज ॥१५८॥

अनुवाद

आऊ-आऊ मालुबेटा हामी नजिक आऊ
के को हो आदेश देवता के को हो हुकम
सुनकेसरा रानीसँग पुत्र जन्मेको छ
ब्रह्माण्ड फोरी पुत्र जन्मे को छ ।

जाऊ-जाऊ मालुबेटा जोशीज्यूका घर
जोशीज्यूका घर गएर लगन हेरी ल्याऊ
लैजाऊ - लैजाऊ मालुबेटा सवा मानो चामल

लैजाऊ- लैजाऊ मालुबेटा सवा रूपियाँ ।

लैजाऊ - लैजाऊ मालुबेटा भनेजति कुरा

हात लैजाऊ मालुबेटा निङगलाकी छडी ।

यता छाडी मालुबेटा उता लागी गयो

ओराली उकालीमा फटाफट हिँड्यो ।

तेस्रो बाटोमा सुस्तरी हिँड्यो

पुगिगयो मालुबेटा जोशीज्यूका घर ।

हप्काउने भूपार्ने कुरुर अधि सरी गए

पठाएको मालुबेटा थर थर काँप्यो ।

वडा देवा केदारैलाई सपना भइगयो

भन भन मालुबेटा जोशीज्यूको कुरा

केदारौले लाएको मालु जोशीको बोलायो ।

छाड-छाड भूपार्ने मार्को बाटो छोडी देऊ ।

अब पुग्यो मालुबेटा जोशीज्यूका घर

पूर्वका भ्यालमा जोशीनी बसेकी

पाउलागी जोशीनी, स्वस्ती , कल्याण

तिमीकन मालुबेटा के कामले आया ?

सुनकेसरा रानीसंग बालो जन्मीरैछ

केदारौको पठायो मालु लगन हेर्न आयो ।

तपाईका जोशीनी हो जोशीज्यू कहाँ छन् ?

उपल्लो खोपीमाइत सुनको खाट

सुनका खाटमा त गात छ सुकालु

जोशीज्यूका जोशीनी हो जोशीज्यू विउजाल ।

बाह्र वर्ष सुतेका होलान् बाह्र वर्ष बिउँभैँ

बाह्र वर्ष भोका होलान् बाह्र वर्ष रूखा ।

हरेहर जगदीश ! कुन बुद्धि बिउँभालौ ?

चिमटेर बिउँभाले त जोशीज्यू रिसाउला

हल्लाएर बिउँभाले भुतै लागी जाला

बाह्र फेरा धपेलावाट सुनकी विनायु निकाल्यो ।

विनायुका शब्दले जोशीज्यू बिउँभायो ।

फुलेरी छापरी गएर फूलै टिपेर ल्यायो ।

फूलका सुगन्धले जोशीज्यू बिउँभायो ।

हरहेर जगदीश ! के भेष भयो ?

लाखौको निन्द्रा खोलने को मान्छे आयो ?

लाखौको निद्रा खेल्ने महुँ मालुबेटा ।

पाउलागी जोशीज्यू हो, स्वस्ती, कल्याण

तिमीकन मालुबेटा के कामले आयो ?

केदारौको लायो मालु तपाईको बोलायो

सुनकेसरा रानीसँग बालक जन्मे को छ

हेर हेर जोशीज्यू हो लगन हेरी देऊ ।

ल्याऊ- ल्याऊ जोशीनी हो खरी र पात्रो

हाल्यो होरा उफार्यो धुलौटो होराइ आएन

दोस्रो हेरौनी हेरयो हेराइ आएन

राख- राख मालुबेटा सवा मानो चामल

राख- राख मालुबेटा साँवा रूपियाँ

तेस्रो होरु हाल्यो होरा आइ गयो ।

चौथो होरा हाल्यो होरा आइ गयो

पाँचो होरौनि हाल्यो लगन पूरा भयो ।

वृष राशि राश भयो ब्रह्मराज नाम

राजवंशी छोरा जन्म्यो, पाटवंशी छोरा जन्म्यो ।

पूर्णिमाका चन्द्रमा जस्तो उदय सूर्यजस्तो

राजधनी भयो बालक राजवंशी भयो ।

पठाएको मालुबेटा नाजुरीका कोट

दायाँहात कागआयो बायाँ हात नाग
नाजुरीका कोटमा शुभ साइत भयो
भन ! भन ! मालुबेटा जोशीज्यूको कुरा

वृष राशि राश भयो ब्रह्मराज नाम
ब्रह्मराज नाम भयो राजधनी भयो ।

छ दिन भए बालक सात दिन भए
सात दिन भए बालक आठ दिन भए
आठै दिन भए बालक नौ दिन भए
बडा देवता केदारौत ब्रह्माजीका खोज ।

(स्रोत: हरूदेवी जोशी, हिकिला)

३.१० ब्रह्म देवताको नामकरण गरिनु

मूलपाठ

पुरुवकी खली होइ त ब्रह्मा निउताइ ल्यायो
पश्चिमैकी खली होइ त ब्रह्मा निउताइ ल्यायो
उत्तरैकी खली होइ त ब्रह्मा निउताइ ल्यायो
दक्षिणैकी खली होइ त ब्रह्मा निउताइ ल्यायो ॥१५९॥

पुरुवैका ब्रह्माजीले बेतै पुरिदियो

पश्चिमैका ब्रह्माजीले जग्गे रोपी दियो ॥१६०॥

उत्तरैका ब्रह्माजीले बत्ती जलाई दियो

दक्षिणका ब्रह्माजीले सुरडा लाई दियो ॥१६१॥

रिखीनाथु पन्गौल त नाउ सुनाइ दियो

नामुजति सुनाइ हाल्यो ब्रह्माराय भयो । ॥१६२॥

राशि जति सुनाइ हाल्यो वृष राशि भयो

तमरो जति पुतु केदारौ हो राजधनी भयो

घणीको बाणन्या बालो दिउँसो बाणी गयो ॥१६३॥

दिउँसोको बाणन्या बालो महिना वाणी गयो । ॥१६४॥

एकै मास भया बाला दुई मास भया

दुई मास भया बाला तीनै मास भया ।

तीनै मास भया बाला चारै मास भया ॥१६५॥

चारै मास भया बाला पाँचै मास भया

पाँचै मास भया बाला छइ मास भया

बाबाकन बाबाज्यूले छट्टुल खेलायो । ॥१६६॥

हाइ रे राम ! हाइ रे शिव! छट्टुल खेलायो

छइ मासको बालो भाइलौ वर्षे वाणी गयो ।

केदारौको पुत भाइलौ एकै वर्ष भयो ॥१६७॥

एकै वर्ष भयो भाइलौ दुई वर्ष भयो

तीनै वर्ष भयो भाइलौ चारै वर्ष भयो

पाँचै वर्ष भयो भाइलौ छइ वर्ष भयो । ॥१६८॥

सातै वर्ष भयो बालो आठै वर्ष भयो

नवौँ वर्ष भयो बालो दसै वर्ष भयो

दसै वर्ष भयो बालो एघारौ वर्ष भयो

एघारौँ वर्ष भयो बालो बाह्रै वर्ष भयो ॥१६९॥

अनुवाद

पूर्वकी खलीबाट ब्रह्मा निम्ताइ ल्यायो

पश्चिमैका खलीबाट ब्रह्मा निम्ताइ ल्यायो

उत्तरैका खलीबाट ब्रह्मा निम्ताइ ल्यायो

दक्षिणैका खलीबाट ब्रह्मा निम्ताइ ल्यायो ।

पूर्वका ब्रह्माजीले बेत पढिदिए

पश्चिमका ब्रह्माजीले यज्ञ गरिदिए ।

उत्तरका ब्रह्माजीले बत्ती जलाई दियो

दक्षिणका ब्रह्माजीले सुरिया लाईदियो ।

ऋषिनाथ पण्डितले नाम सुनाइ दियो

नाम जति सुनाइहाल्यो ब्रह्माराज भयो ।

राशि जति सुनाइ हाल्यो वृष राशि भयो

तपाईको पुत्र केदारौ हो राजधनी भयो ।

घडीको वृद्धि हुने बालक दिउँसो वृद्धि भयो

दिउँसोको वृद्धि हुने बालक महिना वृद्धि भयो ।

एक महिना भए बालक दुई महिना भए

दुई महिना भए बालक तीन महिना भए

तीन महिना भए बालक चार महिना भए

चार महिना भए बालक पाँच महिना भए

पाँच महिना भए बालक छ महिना भए

बुबाकन बुबाज्यूले नचायो, खेलायो ।

हाइ रे राम ! हाइ रे शिव ! नचायो खोलायो

छ महिनाको बालक वर्षे वृद्धि भयो ।

केदारौको पुत्र एक वर्ष भयो

एक वर्ष भयो पुत्र दुई वर्ष भयो

तीन वर्ष भयो पुत्र चार वर्ष भयो

पाँच वर्ष भयो पुत्र छ वर्ष भयो ।

सात वर्ष भयो बालो आठ वर्ष भयो

नौ वर्ष भयो बालक दसै वर्ष भयो ।

दस वर्ष भयो बालक एघार वर्ष भयो

एघार वर्ष भयो बालक बाह वर्ष भयो ।

(स्रोत: नरुवा धामी)

३.११ ब्रह्म देवताको व्रतबन्ध गरिनु

मूलपाठ

भान- भान मालुबेटा रिखी खोजी ल्याउन

पुरुवैका रिखीज्यू त निउतो जगायो

पश्चिमैका रिखिज्यू त निउतो जगायो ॥१७०॥

उत्तरैका रिखि ब्रह्मा निउतो जगायो

दक्षिणैका रिखि ब्रह्मा निउतो जगायो

खेणु- खेणु मालुबेटा घिऊ तेल खेणु ॥१७१॥

खेणु खेणु मालुबेटा जौ तिल खेणु

सय घणा घिऊ तेल खोजी खोजी ल्यायो

सय घण जौ तिल खोजी खोजी ल्यायो ।

ल्यान- ल्यान मालुबेटा पैयु रे पल्लव ॥१७२॥

ल्यान - ल्यान मालुबेटा फूल खर पाती

ल्यान-ल्यान मालुबेटा दीयो खरबत्ती

ल्यान-ल्यान मालुबेटा दूबोखर पाती ॥१७३॥

बाह्रै देवा नैपुतौ त निउतो जगायो

पश्चिमैका ब्रह्माज्यूले बेतै पुरी दियो

दक्षिणैका ब्रह्माज्यूले कर्मै गरिदियो । ॥१७४॥

उत्तरैका ब्रह्माज्यूले मेधाइ होमिदियो ।

सातै पाँचै गाउणीको गोदानु बनायो

खोजे जति मङ्गलारीउले माङ्गलु गाइदियो । ॥१७५॥

खोजे जति ढोल्ड्यौलेत नौमती लाईदियो

अब भयो ब्रह्माराय क्षौरु रे मण्डल । ॥१७६॥

दिय-दिय बाबा मेरा माथा बौली दिय

बणा देवा केदारौले माथा बौली दियो ।

सालीमाना चामलले पूजाले लाईयो

रोगुन रूपियाँले त ढोगुले दियो । ॥१७७॥

दिय-जीया, दिय- जीया माथा बौली दिय

सालीमाना चामलले पूजाले लायो ॥१७८॥

रोगु न रूपयाँले त ढोगुले दिइयो
बाह्रै देवा नैपुतौले माथा बोली दियो
अब भया ब्रह्माराय हुकुमैका धनी
बाह्रै देवा नौपुतौको हुकुम चलायो ॥१७९॥

अनुवाद

जाऊ- जाऊ मालुबेटा ऋषि खोजी ल्याऊ
पूर्वका ऋषिज्यू त निम्तो दियो
पश्चिमका ऋषिज्यू निम्तो दियो ।

उत्तरका ऋषिज्यू निम्तो दियो
दक्षिणका ऋषिज्यू निम्तो दियो ।

जम्मा गर मालुबेटा घिऊ र तेल
जम्मा गर मालुबेटा जौ र तिल
सय घडा घिऊ तेल खोजी खोजी ल्यायो
सय घडा जौ तिल खोजी खोजी ल्यायो ।

ल्याऊ-ल्याऊ मालुबेटा पैँयु रे पल्लव
ल्याऊ - ल्याऊ मालुबेटा फूल र पाती
ल्याऊ- लाऊ मालुबेटा दीप र बत्ती
ल्याऊ- ल्याऊ मालुबेटा दूबो र पत्ती ।

बाह्र देवा नौ पुत्रौ निम्तो दियो
पश्चिमका ब्रह्माज्यूले बेत पढी दियो
दक्षिणका ब्रह्माज्यूले कर्म गरिदियो
उत्तरका ब्रह्माज्यूले मेधा होमिदियो ।

सात पाँच गाईको गोदानु बनायो
खोजे जति मडलारीले माङ्गलु गाइदियो ।

खोजे जति ढोल्ड्यौले नौमती ल्याइदियो
अब भयो ब्रह्मराज क्षौरु र मण्डन ।

दिनोस् अब बुबा मेरा आशिष दिनुहोस्
वडा देवा केदारौले आशिष दिनुभो ।

सवाँ माना चामलले पूजा लगाइयो
सवाँ रूपियाँले ढोगु दिइयो ।

दिनोस् अब आमा मेरा आशिष दिनुहोस्
सुनकेसरा रानीउले आशिष दिनुभो ।

सवाँ माना चामलले पूजा लगाइयो
सवाँ रूपियाँले ढोगु दिइयो ।
बाह्रै देवा नौ पुत्रौंले आशिष दिनुभयो
अब भया ब्रह्माराज हुकुमका धनी
बाह्र देवा नौ पुत्रौंमा हुकुम चलायो ।

(स्रोत: नरुवा धामी)

३.१२ ब्रह्म देवता सिकार खेलन जानु

मूलपाठ

बणा देवा ब्रह्मराय ऐणलु सिकार

बटेइ दिय जीया मेरा सात्तुरे सामल । ॥१८०॥

मुइरे भानु हरेली बुकेली ऐणलु सिकार

मुइरे भानु जीया मेरा ऐणलु सिकार । ॥१८१॥

मर्या मिर्क बोजाबाँध्यो जीउना नथेइ ल्यायो

हरिण, चित्तलको त ऐणो खेली ल्यायो । ॥१८२॥

घोरल काकणैको त ऐणो खेली ल्यायो

ब्रह्मराज देवाले त ऐणो खेली ल्यायो । ॥१८३॥

अनुवाद

बडादेवता ब्रह्मराज ऐंहा सिकार

तयार गरिदिनोस् आमा मेरा खाने सामग्री

म जान्छु हरियो बुकेली ऐंहा , सिकार
म जान्छु आमा मेरा ऐंहा, सिकार ।

मरेका मिर्ग भारी बाँध्यो जीवित डोन्याइ ल्यायो
हरिण चित्तलको त ऐंहा खेली ल्यायो ।

घोरल, मिर्गको त ऐंहा खेली ल्यायो
ब्रह्मराज देवाले त ऐंहा खेली ल्यायो ।

(स्रोत: शिवदत्त जोशी)

३.१३ ब्रह्म देवता मामाघर जानु

मूलपाठ

बटेइ दिय जीया मेरा सात्तु रे सामल
नित्तैको सामल जीया दोनल्या तेनल्या
आजको सामलु जीया दसनल्या वरनल्या ॥१८४॥

मुइले भ्रानु बाबा मेरा रामलैका गण
रामलैका गण पुत क्यौँ रे धोका लाग्यो
रामलैका गण बाबा भेटु रे घाट
रामलैको गणपुत कपटीको देश ॥१८५॥

लैजा-लैजा पुत मेरा ढालु र तरबार

लैजा-लैजा पुत मेरा रगत पिन्या खाणो

लैजा- लैजा पुत मेरा दूधै पिन्या छुरी ॥१८६॥

ताकीन चलकु मार्यो डुकुल्लीका थान
ताकीन चलकु मार्यो गाराती कारान
ताकीन चलकु मार्यो बलुवा बगण
ताकीन चलकु मार्यो रोणानी बगण । ॥१८७॥

ताकीन चलकु मार्यो गणुलीका देश

गणुलीका देश माइत हेरोफेरो गर्यो । ॥१८८॥

जदौ- जदौँ मामा मेरा जिर्या भान्चौ

जदौ- जदौँ बुबु मेरा जिर्या नाति । ॥१८९॥

मेरा भिना केदारौको गात ताजो छ कि
मेरा दिदी सुनकेसराको गात ताजो छ कि
बाबा मेरा केदारौको गात छ सुकालु ॥१९०॥

जीयामेरा सुनकेसराको गात छ सुकालु ।
आस-आस भानिजौ हो मुइनेणा टाढा
साल-साल भानिजौ हो ज्युनारी साल ॥१९१॥

अनुवाद

तयार गरिदिनोस् आमा मेरा खाने सामग्री
अरू समयको सामल आमा दुई पाथी तीन पाथी
आजको सामल आमा दस पाथी बाह्र पाथी

मत जानु बुबा मेरा रामलका गण
रामलका गण छोरा के को धोको लाग्यो
रामलका गण बुबा भेट र घाट
रामलको गण छोरा कपटीको देश ।

लैजाऊ-लैजाऊ पुत्र मेरा ढाल र तरवार
लैजाऊ- लैजाऊ पुत्र मेरा रगत पिउने खुँडा
लैजाऊ- लैजाऊ पुत्र मेरा दूध पिउने छुरा ।

त्यहाँदेखि चलिगए डकुल्लीका थान
त्यहाँदेखि चलिगए गाराती कारान
त्यहाँदेखि चलिगए बालुवा बगर
त्यहाँदेखि चलिगए रोडानी बगर ।

त्यहाँदेखि चलिगए गडुलीका देश
गडुलीका देशमा रेखदेख गय्यो ।
प्रणाम मामा मेरा आशीर्वाद भानिज
प्रणाम बाजे मेरा आशीर्वाद नाति ।

मेरा भिनाजु केदारौको गात कुशल छ कि !

मेरा दिदी सुनकेसराको गात कुशल छ कि !

बुवा मेरा केदारौको गात छ मङ्गल

आमा मेरा सुनकेसराको गात छ मङ्गल ।

आउनुहोस भानिज हो हामी नजिक

गर - गर भानिज हो ज्युनार गर ।

(स्रोत: शिवदत्त जोशी)

३.१४ ब्रह्मदेवता मामाघरमा घरदान (बच्चे) माग्दै

मूलपाठ

बस-बस भानिजौ हो सुन बिणी बस

सुन बिणी बस्ता मामा बच्याइ खर पाउलो

जिउनारी साल्लो मामा बच्याइ खर पाउलो ॥१९२॥

लैजा- लैजा भानिजौ हो ठाट बाँधी भैंसी

लैजा- लैजा भानिजौ हो फाग बाँधी मौरी

लैजा-लैजा भानिजौ हो लास बाँधी घोडी

लैजा- लैजा भानिजौ हो सुनियाइको सेरो ॥१९३॥

दिय-दिय मामा मेरा रोजी दाइजो दिय

लैजा-लैजा भानिजौ हो बगाल बाकरी । ॥१९४॥

दिय-दिय बबु मेरा परुला माइजू दाइजो

लैजा-लैजा नाति मेरा रोजी दाइजो लैजा ॥१९५॥

आस- आस भानिजौ हो सुन-बिणी बस

साल- साल भानिजौ हो ज्यूनारी साल

सुन बिणी बसेकु भैछे ज्युनारी साल्यो

सिदुवा-विदुवा भाइलौ ऐणलु सिकार ॥१९६॥

बाह्रै वर्ष भइ गया ब्रह्मु राय गणुलीका देश

परुला जति रानी भाइलौ भैंसीका गोठाला

ब्रह्मु राय भाइलौ भैंसीका गोठाला

बाह्र वर्ष भैप गया ब्रह्मुराय भुलै खरभुल्यो । ॥१९७ ॥

सुनकेसरा रानी भाइलौ धुरुधुरु रोयो

मेरो पुतु ब्रह्मुराय क्योरे भुलु भुल्यो

मेरो पुत ब्रह्मुराय मर्यो छ कि ज्युनु

बस- बस दुर्गादेवी सुना बिणी बस ॥१९८॥

दुर्गादेवी बिणीबस्या हाँक छोणी हाल्यो

धागो जति नाइटुट्यो डल्ली जति नाइफुटी

ब्रह्मुराय बैसेकु छ गणुलीका देश ॥१९९॥

अनुवाद

बस-बस भानिज हो सुनका आसन बस

सुन आसन बस्ता मामा बच्चे (वरदान) पाऊँ

ज्युनारी गर्लो मामा वरदान पाऊँ ।

लैजाऊ - लैजाऊ भानिज हो दाम्लो बाँधी भैंसी

लैजाऊ - लैजाऊ भानिज हो घर बाँधी मौरी

लैजाऊ - लैजाऊ भानिज हो तबेलाको घोडा

लैजाऊ - लैजाऊ भानिज हो सुनको सेरो ।

दिनोस्-दिनोस् मामा मेरा रोजी दाइजो दिनोस्

लैजाऊ - लैजाऊ भानिज हो बगाल बाखा ।

आऊ- आऊ भानिज हो सुनका आसन बस

गर-गर भानिज हो ज्युनार गर ।

सुनका आसन वसेक भइ ज्युनारी गर्यो

सिदुवा विदुवा भाइ ऐंहा र सिकार ।

बाह्र वर्ष भइगयो ब्रह्मुराज गडुलीका देश

परुला रानी त भैंसीका गोठाला

ब्रह्मुराज देवता पनि भैंसीका गोठाला

बाह्र वर्ष भइगयो ब्रह्मराज घर बिर्सी गए ।

सुनकेसरा रानी धुरुधुरु रुनुभयो

मेरो छोरा ब्रह्मराज केले बिर्सी गयो

मेरो छोरा ब्रह्मराज मर्यो छ कि जीवित

बस बस दुर्गादेवी सुनका आसन बस ।

दुर्गा देवी आसन (बिणी) बस्या कम्पन गरी हाल्यो

जीवनजति नाइटुटेनयो सास जति फुटेने

ब्रह्मराज बसेका छन् गडुलीका देश ।

(स्रोत: गौरी जोशी)

३.१५ ब्रह्मदेवताको खोजीमा हरिचन्द्र जानु

मूलपाठ

भान-भान हरिचन्द्र ब्रह्मरायकी खोज

उब लायो दही बिन्दा उन ढाल्यो आँसु

लैजा-लैजा हरिचन्द्र रगत पिन्या खाणो

लैजा-लैजा हरिचन्द्र दूधै पिन्या छुरी ॥२००॥

पैरु-पैरु हरिचन्द्र सुनियाइकी टोप

पैरु- पैरु हरिचन्द्र गाथैखर बागो ॥२०१॥

सातै दिनको खान्या सामल एकै दिन खायो

सातै दिनको हिँडन्या बाटो एकै दिन हिँड्यो

चलिगया हरिचन्द्र रामलैका गण

हुनाइ जति भयो भाइलौ माम, भान्चु बैर्याम ॥२०२॥

तल्ली गल्ली हेर्यो भाइलौ नाइप खर पायो

मल्ली गल्ली हर्यो भाइलौ नाइप खर पायो । ॥२०३॥

हाइरे राम ! हाइरे शिव ! मर्या छौं कि ज्यूना

भैयाकन भैया मेरा मर्या छ कि ज्यूना

चेप-चेप भैया मेरा मेरोइ पाछो चेप ॥२०४॥

जेठी भोगु तमीउ दिउँलो कान्छी मुइ लउँलो

चेप-चेप हरिचन्द्र मेरोइ पाछो चेपु

जेठी भोगु तोइ दिउँलो कान्छी मुइ लउँलो ॥२०५॥

चेप-चेपु रुनाइ पुइजु मेरोइ पाछो चेपु

जेठी भोगु तमीउ दिउँलो कान्छी मुइ लउँलो ॥२०६॥

अनुवाद

जाऊ-जाऊ हरिचन्द्र ब्रह्म राजकी खोज

माथ लायो दही अक्षता आँखा ढाल्यो आँसु

लैजाऊ-लैजाऊ हरिचन्द्र रगत पिउने खुडा

लैजाऊ -लैजाऊ हरिचन्द्र दूध पिउने छुरा ।

पैह -पैह हरिचन्द्र सुनको टोपी

पैह-पैह हरिचन्द्र गात बागो ।

सात दिन खाने समान एकै दिन खायो

सात दिन हिँड्ने बाटो एकै दिन हिँड्यो

चलियाए हरिचन्द्र रामलका गण

हुनसम्म भैगयो मामा भानिज वैराग्य (दुस्मनी) ।

तल्ली गल्ली हेर्यो पाएन

मल्ली गल्ली हेर्यो पाएन ।

हरे राम ! हरे शिव ! मरे छौं कि जीवित

दाजु कन दाजु मेरा मरे छौं कि जीवित ।

लाग-लाग दाजु, मेरा पछि लाग

पहिलो भोगु तपाईंलाई दिउँलो दोस्रो म खाउँलो ।

(स्रोत: गौरी जोशी)

३.१६ ब्रह्मदेवता रानीपरुला साथ मामाघरबाट फिर्ता हुनु

मूलपाठ

ताकीन चलकु मार्यो दुबी खर चौण

ताकीन चलकु मार्यो रोणानी बगण

ताकीन चलकु मार्यो सिन्नुरीका धुरा

ताकीन चलकु मार्यो गरुणीका धाडल ॥२०७॥

ताकीन चलकु मार्यो बलुवा बगण

ताकीन चलकु मार्यो धपेलीका धुरा

ताकीन चलकु मार्यो मार्यो दत्तु खर पुल ॥२०८॥

दत्तु खर जोशीज्यू त सोणी धातु लायो

दत्तुखर जोशीज्यू त घर छ कि बन

केउइको आदेश हुन्छ देवा धेर छ बसेक

तमीतन जोशीज्यू हो दत्तु खर घातुलाई प दिए ॥२०९॥

सिदुवा-विदुवा भाइलौ घरै भौणी आया

गणुलीका देश माइत केउरे भेकु भयो

ओल्टी दोब्यो पल्टी दोब्यो भाइलौ

परुलारानी नाइप धेक्यो ॥२१०॥

जीया कन जीया मेरा परुला रानीका छ

परुला जति रानी पुत चोरले चोर्यो

हरेहर जगदीश ! कोरे चोरु आयो

हरेहर जगदीश ! ब्रह्मुराय आयो ॥२११॥

ताकीन चलकु मार्यो सेला सिकर

सेला सिकर माइत रइबासो भयो

बणा देवा मलीनाथौले नजरलाई दियो

तमीतन ब्रह्मुराज काँ होइप चलाई भई ॥२१२॥

गणुलीका देश होइत आया मुइ

मलीनाथु देवाले त माथाबौली दियो ॥२१३॥

साल-साल ब्रह्मु राय ज्युनारी साल

साल- साल हरिचन्द्र ज्युनारी साल ॥२१४॥

परुला रानी हरिचन्द्रले ज्युनार साल्यो

शिशुनागु, बासुनागु, पछा लाईप हाल्यो

सिदुवा, विदुवा भाइलौ पछा लागि गया ॥२१५॥

ताकीन चलकु मार्यो डकुल्लीका थान

डकुल्लीका थान माइत परिक्रमा गर्यो

सात दिन सात रात परिक्रमा भयो

परिक्रमा भयो भाइलौ माथा बौली पायो ॥२१६॥

ताकीन चलकु मार्यो राथीका रनचन्ना

राथीका रनचन्ना माइत रइबासो भयो ॥२१७॥

ताकीन चलकु मार्यो गालाती कारान

ताकीन चलकु मार्यो नाजुरीका कोट

नाजुरीका कोट माइत घरूपैसो भयो

सुनकेसरा रानीउले त माथाबौली दियो ॥२१८॥

बणा देवा केदारौले माथाबौली दियो

बाह्न रौण्या चामलको सिकै हाली दियो

बाह्न घणा घिउ तेलको सिकै ढाली दियो

बाह्न देवा नौ पुतौले ज्युनारी साल्यो ॥२१९॥

ब्रह्मुराय परुला रानीउले ज्युनारी साल्यो

कान्छो भौल्या हरिचन्नेले ज्युनारी साल्यो

नसी भानौ भौल्या मेरा डोटी घर तदौ

लाग-लाग भौल्या मेरा हरिचन्ने मेरा पछि लाग ॥२२०॥

ताकीन चलकु मार्यो चौगौँ खर खेला

सिदुवा विदुवा भाइलौ पछा लागि गया

शिशुनागु बासुनागु पाछा लागि गया ॥२२१॥

ताकीन चलकु मार्यो तौघाटकी पुल

तौघाटैकी दुर्गा पइजु हमि लोणी दिय

मुइरे भानु दुर्गा पुइजु डोटी खर थान ॥२२२॥

ताकीन चलकु मार्यो मणगौ भइरा

ताकीन चलकु मार्यो डोकट घाडल

डोकट धाडल माइत परुला छुतीभ्या लकुणा ॥२२३॥

अनुवाद

त्यहाँदेखि चलिगए दूबोको चौरमा

त्यहाँदेखि चलिगए रोडानी बगर

त्यहाँदेखि चलिगए सिन्नुरीका धुरा

त्यहाँदेखि चलिगए गरुडी घाडल ।

त्यहाँदेखि चलिगए बालुवा बगर

त्यहाँदेखि चलिगए धपेलीका धुरा

त्यहाँदेखि चलिगए दत्तुका पुल ।

दत्तुका जोशीज्यूलाई त जोरले आवाज लायो

दत्तुका जोशीज्यू त घर छ कि वन

के आदेश हुन्छ, देवता घरै छ बसेक

जोशीज्यू दत्तुमा तुइन लगाइ दिनोस् ।

सिदुवा, विदुवा वीर घर फर्कि आए

गडुलीका देशमा केको भेष भयो ?

यता हेर्यो उता हेर्यो परुला देखेन ।

आमाकन आमा मेरा परुलारानी कहाँ छ ?

परुला रानी पुत्र चोरले चोर्यो

हरेहर जगदीश ! को चोर आयो ?

हरेहर जगदीश ! ब्रह्मराज आयो ।

त्यहाँदेखि चलिगए सेला शिखर
सेला शिखरमा त बसोवास भयो
बडा देवता मालिकार्जुनौले दृष्टि लगायो
तपाईं ब्रह्मराज कहाँबाट आनुभयो ?

गडुलीका देशबाट आएँ म
मालिकार्जुन देवताले आशिष दियो
गर-गर ब्रह्मराज ज्युनार गर
गर-गर हरिचन्द्र ज्युनार गर ।

परुला रानी हरिचन्द्रले ज्युनार गर्यो
शेषनाग, बासुकि नाग पछि लगायो
सिदुवा विदुवा पछि लागी गए ।

त्यहाँदेखि चलिगए डकुल्लीका थान
डकुल्लीका थानमा परिक्रमा गर्यो
सात दिन सात रात परिक्रमा भयो
परिक्रमा भयो आशिष पायो ।

त्यहाँदेखि चलिगए राथी रनचन्ना
साथी रनचन्नामा बसोवास भयो ।

त्यहाँदेखि चलिगए गालाती करान
त्यहाँदेखि चलिगए नाजुरीका कोट
नाजुरीका कोटमा बसोवास भयो
सुनकेसरा रानीउले त आशिष दियो ।

बडा देवा केदारौले आशिष दियो
बाह्र मन चामलको भोज बनायो
बाह्र घडा घिउ, तेलको भोज बनायो
बाह्र देवा नौ पुत्रौले ज्युनार गर्यो ।

ब्रह्म राज परुला रानीउले ज्युनार गर्यो
कान्छो भाइ हरिचन्द्रले ज्युनार गर्यो

हिँडी जाने भाइ मेरा डोटी घर तर्ने
लाग भाइ हरिचन्द्र मेरा पछि लाग ।

त्यहाँदेखि चलिगए चार गाउँ खेला
सिदुवा , विदुवा पछि लागी गए
शेषनाग, बासुनाग पछि लागि गए ।

त्यहाँदेखि चलिगए तवाघाटका पुल
तवाघाटका दुर्गा फुपू हामीलाई सिला (लोडी) दिय
म त जानु दुर्गा फुपू दुहुँ घर थान ।

त्यहाँदेखि चलिगए मणगाउँ भइरा
त्यहाँदेखि चलिगए डोकट घाडल
डोकट घाडलमा परुला महिनाबारी भए ।

(स्रोत: गौरी जोशी)

३.१७ ब्रह्मसँग सिदुवा, विदुवाको लडाईं हुनु

मूलपाठ

ताकीन चलकु मार्यो लाईर खर गाणा
सुकाजति रूख टाडै टाणी हाल्यो
परुला जति रानी भाइलौ टाडै लुकाइ हाल्यो
शिशु नागु, बासु नागु ओबो पाङ्गु पस्या ॥२२४॥

सातै पाँचै नागौले त भेणी खर दियो
सिदुवा, विदुवौले त नागु मुचायो
पुइजुकन भगवती मरिछ कि ज्युनी
बागैका बाहन चणी दुर्गाकन आया ॥२२५॥

दुर्गा भगवतीले बाणै हानिदियो
नागुजति मार्यो भाइलौ छिनफान गर्यो ॥२२६॥

सिदुवा, विदुवौकी टाडै नजर पणी
टाडै जति धेक्यो भाइलौ परुलारानी
टाडै टोणी दियो भाइलौ परुला लाईर खण गाणा

गाणा जति खित्यो भाइलौ जिवणी गाणी हाल्यो ॥२२७॥

सिदुदा विदुवा रे ब्रह्मुराय लणी, जुभ पणी

ब्रह्मुराय ढलाई खोटो बनाइ दियो ॥२२८॥

ताकीन चलकु मार्यो गोतुका घाडल

ताकीन चलकु मार्यो थाइसैनका गाणा

ताकीन चलकु मार्यो टोटीखर ताल

टोटीखर तालमाइत रइबासो भयो ॥२२९॥

सात दिन सात बास रइबासो भयो

टोटीखर दानव रे ब्रह्मुराय लणीजुभपणी ॥२३०॥

पासा जति खेल्यो भाइलौ जितिखर हाल्यो

टोटीखर ताल माइत नानु धोनु पस्या ॥२३१॥

वणा देवा ब्रह्मुराय नानु धोनु पस्या

टोटीका त दानवौले पैरो मुचाइ हाल्यो

ब्रह्मु रायले त भाइलौ पीठै छोणी हाल्यो

पीठै जति छोण्यो भाइलौ पैरा थामी हाल्यो ॥२३२॥

त्यहाँदेखि चलिगए मसिनी काड्र

मसिनी काडरमा हेरोफेरो गर्यो

सैनकी रोप्टली भाइलौ नजर पणी गैछे

नसीभानौ भौल्या मेरा सैनकी रौप्टली ॥२३३॥

ताकीन चलकु मार्यो सैनकी रोप्टली

सैनकी रौप्टली माइत रइबासो भयो

भौल्याकन भौल्या मेरा परुलारानी काँ छ

भान भान भौल्या मेरा परुलाकी सोध ॥२३४॥

हरिचन्द्र ब्रह्मुराय परुला कि सोध

बोलु बोलु परुला रानी बच्चै खरबोलु

परुला जति रानी भाइलौ धुरुधुरु रोया

हरिचन्न भौल्याले त दोबी खर हाल्यो ॥२३५॥

दादाकन दामामेरा जिवणी जति नाइ
तमीतन परुलारानी ताइहोली बैसेक
मथी मलिनाथु तली परुला रानी
ब्रह्मु जति रायौले त माथाबौली दियो ॥२३६॥

ब्रह्मुराय हरिचन्न सैनकी रोप्टली
सुनकेसरा रानीउले त माथाबौली दियो
बणा देवा केदारौले माथाबौली दियो
सैनकी रोप्टली माइत ब्रह्मुराय राजधानी भयो ॥२३७॥

अनुवाद

त्यहाँदेखि चलिगए लाईरका खेत
सुकेको रूखमा टाँड राखी दियो
परुलारानी टाँडमा लुकाइ हाल्यो
शेष नाग, बासुकि नाग खाल्टो खन्न लागे ।
सात पाँच नागले घेरी दियो
सिदुवा विदुवाले नाग चलायो
फुपू मेरी भगवती मरैछौ कि ज्युनी (जीवित)
बाघका बाहन चढी दुर्गा माता आइन् ।
दुर्गा भगवतीले बाण हानिदिइन्
नागजति मारियो छिनोफानो गरिन् ।

सिदुवा, विदुवाकी टाँडमा नजर (दृष्टि) परी
टाँडमा हेर्यो त परुलारानी
टाँड तोडिदियो परुला लाईरका खेत
खेतमा फाल्यो, जिब्रो निकाली दियो ।

सिदुवा, विदुवा र ब्रह्मुराज लडाइँ पय्यो
ब्रह्मुराजलाई ढलाएर खोटो बनाइदियो ।

त्यहाँदेखि चलिगए गोतुका घाडल
त्यहाँदेखि चलिगए थाइसैनका गरा

त्यहाँदेखि चलिगए टोटीका तलाउ

टोटीका तलाउमा बसोवास भयो ।

सात दिन सात रात बसोवास भयो

टोटीका दानवर ब्रह्मराज लडाईँ भयो ।

पासा खेल्यो खेल जिती हाल्यो

टोटीका तलाउमा त नुहाउनु धुनु पसे

बडा देवा ब्रह्मराज नुहाउनु, धुनु पसे ।

टोटीका दानवले पैहा मुचाइ हाल्यो

ब्रह्मराजले त पीठ थपी हाल्यो

पीठ थपी पैहा सबै थामी हाल्यो ।

त्यहाँदेखि चलिगए मसिनीकाडर

मसिनी काडरमा त रेखदेख गर्यो

सैनकी रोप्टलीमा नजर परिगैछे

हिँडिजानौँ भाइमेरा सैनकी रोप्टली ।

हरिचन्द्र ब्रह्मराज परुलाकी सोध

बोल-बोल परुलारानी वरदान माग

परुला रानी अब धुरु-धुरु रोया

हरिचन्द्र भाइले त हेरिकन हाल्यो

दाजुकन दाजु मेरा जिब्रो जति छैन

तिमी त परुला रानी यही बस्नुहोला

माथि मालिकार्जुन तल परुला रानी

ब्रह्मराजले त आशिष दिनुभो ।

ब्रह्मराज हरिचन्द्र सेनकी रोप्टली

सुनकेसरा रानीले त आशिष दिनुभो

बडा देवा केदारौले आशिष दिनुभो

सैनकी रोप्टलीमा ब्रह्मराज राजधानी भयो ।

(स्रोत: गौरी जोशी)

चौथो परिच्छेद

ब्रह्म देवताको गाथाको विश्लेषण

४.१ विषयप्रवेश

समाजमा परम्परादेखि हस्तान्तरित हुँदै आएको अभिव्यक्ति नै त्यस समुदायको लोकसाहित्य हो । प्रत्येक भाषाभाषी समुदायले आफ्ना परम्पराबाट लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा, लोकोक्तिका विविध रूपहरू प्राप्त गरेको हुन्छ । परम्पराबाट प्राप्त गरेकै कारणले गर्दा यस्ता साहित्यलाई परम्परागत साहित्य (Traditional literature) भनिन्छ । यो परम्परागत साहित्यको स्वरूप मौखिक हुन्छ । यसै कारण यसलाई मौखिक वा श्रुति साहित्य भनिएको हो । यस्तै मौखिक परम्परामै जीवित रहेको लोकगाथा पनि प्रमुख विधा मानिन्छ । नेपाली समाजमा परम्परादेखि मौखिक रूपमा हस्तान्तरित हुँदै आएका लामा लामा वर्णनात्मक गीत र कविताहरू पनि छन् । यस्ता गीतलाई केही लोकसाहित्यका अनुसन्धाताहरू लोकगाथा भन्छन् । केही लोककाव्य भन्छन् । नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा यस्ता गाथा र काव्यलाई धमारी, चाँचरी, भैनी, ढुस्को, ओहाली, कर्खा सवाइ, चैत, भारत आदि नामले जनाइन्छ ।

नेपालको सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथा, जसलाई स्थानीय भाषामा फाग वा भोणा भनिन्छ, जुन विशेष अवसरमा गाइने गरिन्छ । खासगरी धार्मिक, सांस्कृतिक मूल्य मान्यता बोकेको यो गाथा एक देव गाथा पनि हो । यसमा ब्रह्मदेवताको स्तुतिगान भन्दा पनि उनको जन्म, नामकरण, व्रतबन्ध, वीरता इत्यादिको बारेमा बखान गरेको छ । दुहुँबासीहरू आफ्नो संस्कारलाई जीवन्त राख्न र सामाजिक परम्परागत मूल्य मान्यतालाई उजागर गर्ने उद्देश्यले यो गाथा गाउने गर्दछन् । स्थानीय लोकलयमा गला र कला मिलाएर गाइने यो गाथामा लामो श्वास प्रवाहको आवश्यकता पर्दछ । सरल र सहज भाषाशैली रहेको यो गाथा बडा दसैं, चैते दसैं, पुस श्रावण, भाद्र आदि महिनामा राति जाग्राम बासेर गाउने गरिन्छ ।

४.२ ब्रह्मदेवताको गाथाको विश्लेषण

लोकगाथा श्रुतिपरम्परामा आधारित लोकसाहित्यको एक आख्यानात्मक विधा हो । यस विधाले लोकलाई श्रुतिमधुरता र मनोरञ्जनात्मकताका दृष्टिकोणबाट आनन्दित बनाएको हुन्छ । लोकसाहित्यको फाँटमा लोकगाथाको आफ्नै प्रकारको वैशिष्ट्य छ । कुनै विशेष चाडपर्व, विवाह, व्रतबन्ध, भोजभतेरमा गाउँघरका व्यक्तिहरू मिलेर लोकगाथा गाउने परम्परा लोकजीवनमा विद्यमान छ । यो परम्परा परापूर्वकालदेखि चल्दै आएको पाइन्छ । यसरी परापूर्वकालदेखि मौलिक परम्परामा आधारित गाउँबस्तीमा एक जनाले गीत उठाउने र अरूले त्यसलाई भट्याउँदै गाउने गरिएको एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सदैँ आउने मनोरञ्जनात्मक तथा शिक्षाप्रद गाथाहरूको रूप नै लोकगाथा हो । लोकगाथाहरू प्राचीनतम्, कौटुम्बिक, शोकपूर्ण एवम् अलौकिक किसिमका हुन्छन् भने कतिपय गाथाहरू पौराणिक, सीमान्त रोमाञ्चक, प्रेमकथात्मक र किम्बदन्ती मूलक हुन्छन् । जे होस लोकगाथाको मूल अभिप्राय श्रोतालाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नमा नै निहित रहेको हुन्छ ।

लोकगाथा निर्माणमा स्रष्टाको कुनै प्रयास हुँदैन, अलिखित रूपमा जनश्रुतिमा प्रचलित लोकगाथाको निर्माण कर्ता अज्ञात हुन्छ । कुनै निश्चित समाजमा लोकगाथाको निर्माण भएको हुन्छ । यो सुमदायमा सहज रूपमा जन्मिएको हुन्छ । सहज भएर पनि लोकगाथाको निर्माण वा संरचनामा केही निश्चित तत्त्वको भूमिका हुन्छ । अतः दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथालाई कथावस्तु पात्र, वातावरण, द्वन्द्व, कथोपकथन, उद्देश्य आदिलाई आधार मानेर विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.२.१ कथावस्तु /कथानक

ब्रह्मदेवताको गाथा सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित गाथा हो । यो एक प्रसिद्ध देवगाथा हो । यो परम्परागत धार्मिक, सांस्कृतिक महत्त्व बोकेको यस क्षेत्रको प्रसिद्ध गाथा हो । यो गाथा परम्परादेखि नै जनश्रुतिमा प्रचलित भई एक पिँढीबाट अर्को पिँढीमा हस्तान्तरित हुँदै आजसम्म

प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । यसको कुनै लिखित स्वरूप छैन । यो गाथा दार्चुलेली दुहुँ बासीहरू देवस्तुतिको रूपमा गायन गर्ने गर्दछन् । यो गाथा खास गरी ब्रह्म देवताको जात्राका राति मन्दिरमा जाग्राम बसेर गाउने गरिन्छ । अरू समय चैत्र, साउन, असोज र पुस महिनाका रातमा पनि ब्रह्मदेवताको स्तुतिको रूपमा यसलाई एकजनाले बखान गर्ने त्यसपछि अरूले दुई समूहमा पालैपालो गीतिलयमा गाउने गर्दछन् । गीति लयमा गाइने हुँदा यसलाई गीतिकाव्य पनि भनिन्छ ।

ब्रह्मदेवताको गाथाले यस क्षेत्रका सम्पूर्ण नर नारी सुमदायमा धार्मिक, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यतालाई जगाएको पाइन्छ । यस गाथामा ब्रह्मदेवताका बुबा बडादेवता केदारको सिकार खेल्नुदेखि लिएर विहे हुनु, ब्रह्मदेवताको जन्म, नामकरण, ब्रह्मदेवताले सिकार खेल्नु, ब्रह्मदेवता मामाघर जानु, मामाघर गएर परुला माइजु भगाउनु, ब्रह्मदेवता र उनका मामा वीर सिदुवा विदुवाबीच लडाइँ हुनु, परुला रानीको जिब्रो काटिनु, ब्रह्मदेवता अन्तमा एकलै दुहुँ हिकिलामा बसोवास गरी राजपाठ चलाउनु सम्मका घटनाहरू आदि, मध्य, अन्त्यको क्रमिक प्रस्तुति रहेको पाइन्छ । जसलाई संक्षेपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ –

बडादेवता केदारको नामद्वारा परिचित ब्रह्मदेवताका बुबा आफ्ना सहयोगी अथवा दूत मालुबेटालाई साथमा लिएर सिकार खेल्न जान्छन् । अकडाणा, खरसान, तिमसान, हरेली, बुकेली डाँडामा सिकार खेल्दा थुप्रै जीवित मृग लखेटेर ल्याउँछन् र मरेकालाई भारी बाँधेर ल्याउँछन् । त्यतिकैमा उनलाई पानीको तिर्खा लाग्छ । तिर्खाले आकुल व्याकुल भई दूत मालुबेटालाई सफा चिसो पानीको खोजीमा पठाउँछन् । मालुबेटा तुरुन्तै पानीको खोजीमा निस्कन्छ । धेरै बेरको प्रयास पश्चात् मालुबेटाले एउटा रुगुरुग्या (मनोरम) तलाउमा सफा र चिसो पानी भेटाउँछ । सो पानी सुनकेसरा (रुगुबीना) ललीले मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । किन कि सुनकेसरा आफ्ना सहेलीसँग सोही तलाउको नजिक ऍसेलुको भ्वाडी मुनि बस्ने गरेकी र केदार देवतासँग विहे गर्ने उद्देश्यले जप गर्न बसेको थाहा हुन्छ । यो कुरा केदार देवताले पनि थाहा पाउँछन् र उनी स्वयं भ्वाडीमुनि पुग्छन् । जसलाई गाथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ ।

ऍसेलुकी भ्वाणीमुणी सुनाइखर थाल

सुनाइखर थालमाइत सुनाइखरी (सुनकेसरा) लली ।

मुसुक्क हाँसिया देवा भुलुक्क उठिग्या

.....

पानीकी पोखरी लली पानी खान देऊ

सुनैकी घणुली माइत पानी खान दियो ।

तत्पश्चात् बडादेवता केदार सुनेकसरा रानीलाई साथमा लिएर आफ्ना घर नाजुरीका कोट फर्कन्छन् । मालुबेटालाई जन्तीको तयारी गर्न पठाउँछन् । पूर्व, पश्चिम, उत्तर दक्षिण, सम्पूर्ण भेगका पण्डित, वाद्यबादक, गायक निम्त्याइन्छन् र विधिविधान पूर्वक भोजभतेर गरी विवाह सम्पन्न गराइन्छ । केही समयपछि सुनकेसरा रानी गर्भवती हुन्छिन् । उनले गर्भ धारणगरेको आठ महिनामै गर्भबाट ब्रह्मदेवताले आफ्नो जम्मने मार्ग आमासँग सोध्न पुग्छन् । उनले पनि ब्रह्माण्ड फोडेर जन्मेमा ब्रह्मा नाम रहने र यश पनि हुने कुरा ब्रह्मलाई गर्भभित्रै जानकारी दिन्छिन् । पछि दसौँ महिनामा ब्रह्माण्ड फोडेर ब्रह्मदेवता जन्मन पुग्छन् र उनकी आमाको मृत्यु हुन्छ । उनी च्याहा-च्याहा रुँदै आफ्ना बुबाको काखमा बस्छन् । आमा मरेको कारण थाहा पाइ आमालाई बचाउने अमृत बुटीको खोजीमा बुबाको सल्लाह अनुसार मामाघर जान्छन् । आफ्ना मामासँग चिनाजानी गरी आमालाई बचाउने औषधि मामासँग माग्छन् ।

ब्रह्माण फोणी पैदा भया जीया गया मरी

दिय-दिय मामा मेरा जीयाकी ओखती

उनका मामा आफ्ना भान्जाको परीक्षा गर्न पुग्छन् । परीक्षापछि प्रारम्भमा विषको घडा छलकपट गरेर दिन्छन् । ब्रह्मदेवता विषले भरिएको बुटी लिएर सिन्नुरीका धुरा पुगी उनका बुबा केदारले दिउको सल्लाह अनुसार प्रयोग गर्छन् । जसबाट काग खाग हुन्छ र काँचो रुख पनि खाग हुन्छ । अमर दीप निम्न पुग्छ । त्यसपछि पुनः रिसको भोकले रुँदै रामलका गण पुग्छन् । उनी पुग्दा रामलको गण पनि थरथर काप्न पुग्छ । जुन कुरा यसरी व्यक्त गरिएको छ ।

च्याउरी च्याउरी बालो रामलैका गण

रामलैको गण भाइलौ थरै-थर काप्यो ।

ब्रह्मदेवताका एवम् तवरका क्रियाकलापले उनका मामा डराउन पुग्छन् र पुनः अमृतले भरिएको घडा दिन्छन् । अमृतको घडा लिएर ब्रह्म देवता पहिलेकै स्थान कवानीका धुरामा पुगी मृतक कागमा पोच्छन् जसबाट काग पनि जीवित हुन्छ र अमर बत्ती पनि बल्छ । परीक्षण पछि पूर्ण विश्वस्त भई ब्रह्मदेवता आफ्ना घर पुग्छन् । घरमा पुगी आफूले मामाघरबाट ल्याएका सम्पूर्ण अमृततुल्य बुटी प्रयोग गरी आमालाई जीवित तुल्याउँछन् । उनकी आमा जीवित भएपछि उनको नाभी सफा गरी धुने तेल लगाउने काम गर्छन् । छठीको दिनमा जोशी कहाँ उनको भाग्यरेखा हेर्न मालुबेटालाई पठाइन्छ । मालुबेटाले जोशीजूसँग उनको ज्योतिष रेखा हेराइ घर फर्कन्छन् । नवौं दिनमा पण्डित बोलाई धुमधामसँग उनको नामकरण सम्पन्न हुन्छ । उनको राशि वृष भई ब्रह्मा नाम राखिन्छ ।

दिन बित्दै जाँदा ब्रह्मदेवता एक वर्ष पुग्दा २ वर्ष जत्तिका, २ वर्ष पुग्दा ४ वर्ष जत्तिका हुँदै जान्छन् । १२ वर्ष पुग्दा नवजवान हुन पुग्दछन् । १२ वर्षमा उनको विधिविधान पूर्वक व्रतबन्धको कार्यक्रम पनि सम्पन्न गरी खाने सामग्री साथमा लिएर ब्रह्मदेवता हरेली- बुकेली डाँडामा सिकार खेलन जान्छन् । हरियो बुकीफूल फुल्ने डाँडामा सिकार खेले मरेका मृगलाई भारी बाँधेर ल्याउँछन् र जीवित मृग लखेट्दै घर फर्कन्छन् । घरमा आएर पुनः आमासँग पहिलाको भन्दा बढी महिना दिन, २ महिना खाने सामल तयार गराई रामलकागण अर्थात् मामाघर जान्छन् । मामा घरमा मामा, हजुरबुबा, हजुर आमा, माइजूसँग ढोगभेट हुन्छ । उनका मामाले उनलाई सुनको आसनमा बस्न अनुरोध गर्छन् तर उनी बरदान नपाइकन नबस्ने कुरा गर्छन् । उनका मामाले लैनो भैंसी, मौरी, घोडा, सुनको फाँट, दिने कुरा व्यक्त गर्छन् तर उनी भने आफूले रोजेको दाइजो नपाउँदासम्म सुनविणी पनि नबस्ने र खाना पनि नखाने कुरा व्यक्त गर्छन । जुन कुरा यस गाथामा यसरी व्यक्ति गरिएको छ -

बस बस भानिजौ हो सुन विणी बस

सुन विणी बस्दा बच्चेइ खर पउलो

जिउनारी साल्लो मामा बच्चेइ खर पउलो ।

लैजा-लैजा भानिजौ हो ठाट बाँधी भैंसी

लैजा-लैजा भानिजौ हो फागबाँधी मौरी

लैजा-लैजा भानिजौ हो लास बाँधी घोणी

लैजा-लैजा भानिजौ हो सुनियाइको सेरी ।

(स्रोत: हरूदेवी जोशी, हिकिला)

यसपछि ब्रह्मदेवता आफ्ना बुबु (हजुरबुबासँग) आफूले रोजेको दाइजो माग्न पुग्छन् । उनका हजुरबुबाले रोजेको दाइजो दिने कुरा गर्दा ब्रह्म देवता सुनको आसनमा पनि बस्छन् र खाना पनि खान्छन् । केही दिनपछि उनका मामा सिकार खेल जान्छन् । ब्रह्मदेवता बाह्र वर्षसम्म त्यहाँ बस्छन् । उनकी माइजू परुला रानी भैंसीको गोठाला हुन्छिन र ब्रह्म देवा पनि उनीसँगै भैंसी गोठाला भई बस्छन् ।

यसरी लामो समयसम्म ब्रह्मदेवता घर नर्फकदा उनकी आमा चिन्तित हुन्छिन् र दुर्गादेवीसँग उनको बारेमा सोधपुछ गर्छिन् । दुर्गामाता विणी बसेर उनी मामा घरमै जीवित रहेको कुरा थाहा गराउँछिन् । ब्रह्मदेवताका कान्छा भाइ हरिचन्द्र देवता र जेठा भाइ पटौदालाई हातहतियार सहित उनलाई खोज्न पठाइन्छ । उनी माइजू परुलालाई भगाएर घर फर्कन्छन् । बाटोमा विभिन्न ठाउँमा बास बस्दै गर्छन् र आफ्नो जन्मघर नवालीपाट पुग्छन् । त्यहाँ उनका बुबा र आमासँग आशीर्वाद थापेर भाग्दै दुहुँतर्फ लाग्छन् । उनका मामा वीर सिदुवा-विदुवा पनि सिकार खेलबाट घरफर्की परुलाको खोजी गर्न उनका पछि लखेट्दै लाग्छन् । ती दुवै थरीको भेट दुहुँ लाईर भनिने ठाउँमा हुन्छ । त्यहाँ सिदुवा , विदुवा , बासुकि नाग, शिशु नाग मिली उनलाई बन्दी बनाउँछन र परुला रानीको जिब्रो काटिन्छ । पछि ब्रह्मदेवतालाई दुर्गा माताले मुक्त गराउँछिन् । त्यहाँबाट मुक्त भई ब्रह्म देवता गोतु (सिना) घाडल, टोटीताल, सातदिन सातरात बसोवास गर्न पुग्छन् । टोटी तालका दानवसँग उनको लडाईँ हुन्छ र त्यहाँ ब्रह्मदेवताको विजय हुन्छ । विजयपश्चात् ब्रह्मदेवता आफ्ना भाइ हरिचन्द्रका साथ मसिनीकाडर पुग्छन् । त्यहाँबाट उनको नजर सैनकी रोप्टली भनिने दुहुँ हिकिलामा पर्छ र उनी त्यहाँ पुग्छन् । सैनकी रोप्टली (दुहुँ हिकिला) पुगेपछि परुलाको

खोजीमा लाईर पुग्छन् । त्यहाँ जिब्रो काटिएर बोल्न नसक्ने अवस्थामा परुला रानी देखिन्छिन् । परुला रानीलाई हुती लाईरमै बसोवासको बन्दोवस्त मिलाई ब्रह्मदेवता दुहुँ हिकिला (सैनको रोप्टली) मा बसोवास गर्छन् । त्यहाँ आएर उनका आमा र उनका बुबाले उनलाई राजकाज चलाउने सल्लाहका साथ आशीर्वाद पनि दिन्छन् । त्यसैबाट ब्रह्म देवताले दुहुँमा देवताको राज चलाउने गरेको कुरा गाथामा वर्णित छ ।

४.२.२ पात्र

लोकसाहित्यको प्रमुख विधा मानिने लोकगाथामा पात्रको स्थान महत्त्वपूर्ण रहन्छ । गाथामा घटित घटनामा भूमिका निभाउने काम पात्रले गरेको हुन्छ । ब्रह्मदेवताको गाथामा पनि पात्रहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । यो गाथामा ब्रह्मदेवता, परुला रानी, बडा देवता केदार, सुनकेसरा रानी, मालुबेटा, सिदुवा, विदुवा, दुर्गा माता, जोशीज्यू, जोशिनी, ब्रह्माजी, पण्डित, ढोल्डे आदि थुप्रै लौकिक-अलौकिक, मानवीय र वासुकि नाग, शेष नाग आदि अलौकिक मानवेतर पात्र रहेका छन् । यी मध्ये केही प्रमुख पात्रहरूको चर्चा निम्नानुसार गर्न सकिन्छ ।

ब्रह्मदेवता

ब्रह्मदेवता यस गाथाका प्रमुख पुरुष पात्र हुन् । यस गाथाका सम्पूर्ण घटनाक्रम उनकै सेरोफेरोमा केन्द्रित भएर घटित भएका देखिन्छन् । बुबा, बडा देवता केदार र आमा सुनकेसराको छोराको रूपमा जन्मेका ब्रह्मदेवता आठ महिनाको छँदा आमाको गर्भमा बोलेको कुरा गाथामा वर्णित छ । ब्रह्मदेवता नजन्मदै दीव्य दृष्टि र तीक्ष्ण बुद्धि भएका देखिन्छन् । किन कि उनी गर्भमा छँदा आफ्नी आमालाई आफू जन्मने मार्ग सोध्न पुग्छन् र अन्तमा ब्रह्माण्ड फोरेर जन्मेमात्र कीर्ति हुने थाहा पाउँछन् । फलस्वरूप आमाको ब्रह्माण्ड फोडेर उनी जन्मन्छन् । उनी जन्मनसाथ उनकी आमाको मृत्यु हुन्छ । आमाको मृत्युबाट आहत भई बुबाको सल्लाह अनुसार मामाघर गई जुक्ति बुद्धि पुऱ्याएर अमृतमय बुटी ल्याई आउँछन् र आमालाई पिलाई जीवित गराउँछन् ।

यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि ब्रह्मदेवता कति तीक्ष्ण बुद्धिका थिए भन्ने कुरा । बाह्र वर्षमा ब्रह्मदेवताको विधि विधान पूर्वक व्रतबन्धको कार्यक्रम सम्पन्न गरिन्छ । तत्पश्चात् उनी पनि सिकार खेलन जाने गर्छन् । यसै बीचमा मामा घरमा जान्छन् । बाह्र वर्षसम्म मामा घरमा परुला माइजूको साथमा रहँदा उनीसँग प्रेम बस्छ र रानी परुलालाई साथमा लिएर घर फर्कन्छन् । घर फर्कदै गर्दा उनको सिदुवा विदुवासँग लडाइँ पछि र दुर्गा माताको सहयोगद्वारा आफू एकलै भागेर दुहुँ हिकिलामा बसी राजकाज चलाउन पुग्छन् ।

अतः ब्रह्मदेवता यस गाथाका नायक एवम् प्रमुख पात्र हुन् । उनी सहयोगी, सङ्कट परेकाको सङ्कट निवारक, दुष्टको विनासक, हितचिन्तक र अनुकूल पात्र हुन् ।

परुलारानी

परुला रानी ब्रह्मदेवताको गाथामा नायिकाको रूपमा रहेकी छन् । रामलका गण छँदा सिदुवा विदुवाकी रानीको रूपमा देखिन्छन् तर भैसीको गोठाला भई काम गरेको पाइन्छ । पछि ब्रह्मदेवतासँग उठ बस हुँदा प्रेम बस्छ र उनैसँग भागेर जान्छन् । यसरी ब्रह्मदेवताकी रानीको रूपमा उपस्थिति भई नारी पात्रको रूपमा एवम् नायिकाको रूपमा परुला रानी रहेकी छन् । हुन पनि यदि परुला रानी यो गाथामा उपस्थित नभएकी भए यो गाथाले अर्कै मोड लिन सक्दथ्यो । परुला रानीले नायिकाको जस्तो प्रत्यक्ष भूमिका खेलेको नभए पनि गाथालाई यो मोडमा ल्याई पुऱ्याउन उनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ नै । त्यस्तै गरी ब्रह्मदेवताले उनलाई छाड्दा उनको पनि दुहुँकै हुतिमा छुट्टै मन्दिर बनाई स्तुति गायन गर्नुले उनी यस गाथाकी प्रमुख नारी पात्र एवम् नायिका हुन् भन्न सकिन्छ । अतः उनी पनि सहयोगी, सङ्कट निवारिणी , दुष्टविनाशिनी , शुभचिन्तक असल पक्षमा साथ दिने र खराब पक्षको विरोध गर्ने यस गाथाकी अनुकूल प्रमुख नारी पात्र हुन् ।

सिदुवा-विदुवा

यो गाथामा सिदुवा विदुवा ब्रह्मदेवताको मामा सुनकेसराको भाइको रूपमा उपस्थित छन् । प्रारम्भमा आफ्ना भान्जालाई अमृत भनी विषको प्याला दिएर घर

पठाउँछन् तर जब ब्रह्मदेवताले आफ्नो बाबुको भनाइअनुसार परीक्षण गरी विष भएको थाहा पाउँछन् र पुनः मामा घर गएर रिसाउँदै त्यहाँको भूमि थर्कमान गराउँछन् । ब्रह्मदेवताका यस्ता क्रियाकलापबाट डराउँदै सिदुवा विदुवाले उनलाई अमृतको प्याला दिएर घर पठाउँछन् । जब ब्रह्मदेवता बाह्र वर्ष पछि मामा घर जान्छन् । मामा घरमा बस्दा माइजूसँग उनको प्रेम बसी माइजूलाई साथमा लिएर घर फर्कन्छन् । यसरी ब्रह्मदेवता र सिदुवा विदुवाबीच मनमुटाव हुन्छ । जसले गर्दा सिदुवा विदुवाले छलकपटद्वारा बासुकि नाग र शेष नागको सहयोग लिई ब्रह्मदेवतालाई मार्न लगाउँछन् तर ब्रह्मदेवता दुर्गा माताको सहयोगले बाँच्न सफल हुन्छन् ।

यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि सिदुवा विदुवा यस गाथाका प्रतिकूल पात्र वा खलनायक भएको कुरा । किन कि बालक ब्रह्मदेवतालाई दुःख दिने गरी विभिन्न रूपमा परीक्षा गर्नुले र त्यस्तै रानी परुलाको जिब्रो काटी बाहिर निकाल्नुले उनले अनुकूल नभई प्रतिकूल परिस्थिति सिर्जना गरेको देखिन्छ । अतः सिदुवा विदुवा असहयोगी, अरुलाई दुःख दिने, खलनायक र प्रतिकूल पात्र हुन् ।

यी बाहेक यस गाथामा उपस्थिति अन्य सम्पूर्ण पात्र प्रतिकूल एवम् सहयोगी रहेका छन् । बडा देवा केदार र सुनकेसरा रानीले ब्रह्मदेवताको गाथाको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म महत्त्वपूर्ण सहयोगी पात्रको रूपमा भूमिका निभाएको पाइन्छ । ब्रह्मदेवता जन्मेदेखि लालनपालन , न्वारन, व्रतबन्ध, आशीर्वाद दिने आदि सम्पूर्ण कार्य अनुकूल भई गरेको देखिन्छ । त्यस्तै गरी अन्य पात्र दुर्गा माता जसले ब्रह्मदेवतालाई सङ्कटबाट छुटकारा दिलाउन सहयोग गरेकी छन् । त्यसैले उनी पनि सहयोगी पात्रको रूपमा चित्रित छन् । ब्रह्मदेवताको भाग्य रेखा हेर्ने जोशीज्यू, जोशिनी, उनका बाबुका सहयोगी मालबेटा, ब्रह्माजी माङ्गलारी, ढोल्डे लगायतका पात्रहरूले विभिन्न अनुकूल परिस्थितिमा ब्रह्मदेवताको गाथामा सहयोग पुऱ्याएकोले सहयोगी अनुकूल पात्र मानिन्छन् ।

अतः ब्रह्मदेवताको गाथामा नायक नायिका, सहनायक, सहनायिका, स्त्री, पुरुष खलनायक, अन्य सहयोगी र अनुकूल प्रतिकूल गरी विभिन्न थरी पात्रहरूको आ-आफ्नै

प्रकारको भूमिका रहेको पाइन्छ । त्यसैले पात्र संयोजनका दृष्टिले यो गाथा उत्कृष्ट रहेको छ ।

४.२.३ परिवेश/वातावरण

परिवेश भन्नाले गाथामा वर्णित, देश, काल, वातावरण र परिस्थितिलाई जनाउँछ । ब्रह्मदेवताको गाथाले दार्चुलाको दुहुँ क्षेत्रको प्रमुख परिवेशलाई समेटेको छ । यसमा खास गरी दुहुँका मसिनीकाडर, थाइसैन, गोतुघाडल, टोटीताल, खरसाड, डोकट घाडल, हुती लाईर, हिकिला (सैनकी रोप्टली) जस्ता ठाउँहरू स्थानीय (वातावरण) परिवेशको रूपमा आएका छन् । त्यस्तै गरी दुहुँ भन्दा बाहिरका नाजुरीको कोट, राथी रनचन्ना, तावाघाट आदि छिमेकी भारतीय ठाउँहरू पनि वातावरणको रूपमा चित्रित छन् । दुहुँबाहिरका दत्तु (धाप) पनि वातावरणकै रूपमा आएको छ । यसरी दुहुँको खास स्थान वातावरणका रूपमा अङ्गीकार गरिएको छ । समयगत परिवेशको रूपमा वडादेवा केदार सिकार खेलेदेखि ब्रह्मदेवताको जन्मसम्म लगभग ११ वर्षको अवधि र ब्रह्मदेवताको बाह्र वर्षमा व्रतबन्ध गरी त्यसपछि ब्रह्मदेवता मामाघर गई १२ वर्ष सम्म बस्नुले अन्दाजी २५ वर्ष जतिको समयमा यस गाथाभिन्नका घटना घटित भएको देखिन्छ ।

त्यस्तै अलौकिक घटनाहरूलाई पनि परिवेशको रूपमा लिइएको छ । वासुकि नाग, शेष नागको ब्रह्मदेवतासँग लडाइँ हुनु, दुर्गा माताले सहयोग गरी ब्रह्मदेवतालाई रक्षा गर्नु, बिहे, व्रतबन्ध, भोजनभतेर गर्नु, आदिलाई पनि परिवेशकै रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

यस गाथामा लौकिक र अलौकिक दुवै थरी परिवेशको सिर्जना गरिएको छ । यसमा उल्लेखित सम्पूर्ण घटनाहरू हाम्रो संस्कारसँग मेल खाने छन् । हुन त यो गाथा नै अलौकिक देवगाथा हो । यसर्थ परिवेश अलौकिक भए पनि हालको स्थानीय परिवेश नै यसमा उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.४ द्वन्द्व

दुईवटा फरक फरक विचारहरूबीचको सङ्घर्षलाई द्वन्द्व भनिन्छ । लोकगाथामा पनि द्वन्द्व अपरिहार्य मानिन्छ । ब्रह्मदेवताको गाथा द्वन्द्व संयोजनको दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिन्छ । यस गाथामा आन्तरिक बाह्य गरी दुई प्रकारको द्वन्द्व रहेको छ । एउटा पात्रका दुई भिन्न विचारहरूबीचको सङ्घर्षलाई आन्तरिक द्वन्द्व भनिन्छ भने दुई भिन्न पात्रको भिन्न विचारहरूको सङ्घर्षलाई बाह्य द्वन्द्व भनिन्छ । यस गाथामा उल्लेखित पात्रहरू आ-आफ्नै आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वमा रुमल्लिएका छन् । जस्तो बडा देवता केदार र सुनकेसराको आ-आफ्नै द्वन्द्व देखिन्छ । त्यसैगरी ब्रह्मदेवता र उनका मामा सिदुवा-विदुवाबीच पनि द्वन्द्वको चरमोत्कर्ष रूप देखिन्छ । यही द्वन्द्वको कारणले उनीहरूबीच लडाइँ समेत हुन्छ । किन कि यस गाथामा द्वन्द्व सिर्जना गर्ने विभिन्न घटना घटेका देखिन्छन् । जस मध्ये प्रमुख रूपमा सिदुवा विदुवाले बालक ब्रह्मको विभिन्न रूपमा परीक्षा लिँदै प्रारम्भमा अमृतको सट्टा छलकपट गरेर विष दिनु र ब्रह्मदेवताले पनि परुला रानी भगाएर लैजानु रहेका छन् । यसरी यस गाथाको अध्ययन गर्दै जाँदा उल्लेखित सम्पूर्ण पात्र आ-आफ्नै द्वन्द्वको चपेटामा परेका देखिन्छन् । अतः द्वन्द्व संयोजनका दृष्टिले यो गाथा उत्कृष्ट रहेको छ ।

४.२.५ कथोपकथन

कथोपकथनले पात्र, घटना र विषयवस्तु बीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध राख्दछ । कथोपकथनका दृष्टिले ब्रह्मदेवताको गाथा पनि जीवन्त रहेको छ । यस गाथामा आमा-छोरा, बाबु-छोरा, राजा, दूत, मामा-भान्जाबीचमा दोहोरो संवाद भएको पाइन्छ । संवादबाटै कथन, प्रश्न, प्रतिप्रश्न प्राप्त हुन्छ र कथानक अगाडि बढ्छ । यस्ता खालका केही कथोपकथनहरू तल प्रस्तुत गरिएका छन् ।

वडादेवा केदारः कारे होलो मालु बेटा निरु ठन्गो पानी

मालुबेटाः कारे पौलो देवा मुइत निरु ठन्गो पानी

ब्रह्मदेवताः कारे होलो बाबा मेरा जीयाकी ओखती

केदारः रामलैका गणपुत बचौन्या औषधि
ब्रह्मदेवता : मुइले भानु बाबा मेरा रामलैका गण
केदार : रामलैका गण पुत क्योरे धोका लाग्यो ।

माथि उल्लेख गरिएअनुरूपको कथोपकथनले ब्रह्मदेवताको गाथामा कथोपकथन पक्कै पाइन्छ । यो गाथा गीतिलयमा दुईहरफे, तीनहरफे, चारहरफे पङ्क्तिमा आवद्ध रहेको र कथोपकथनात्मकताको आभाष भेटाउन सकिन्छ । यसर्थ संवादात्मक घटना ब्रह्म देवताको गाथामा पाइन्छ । कथोपकथन यसको मुख्य वैशिष्ट्य हो ।

४.२.६ उद्देश्य

साहित्यका अन्य विधाभैँ लोकगाथाको पनि आफ्नो विशेष उद्देश्य रहेको हुन्छ । त्यसैगरी ब्रह्मदेवताको गाथाको पनि आफ्नै प्रकारको उद्देश्य रहेको छ । खासगरी यस गाथाको उद्देश्य परम्परागत धार्मिक, सांस्कृतिक महत्त्व जगाउने, आध्यात्मिक भावनाको विकास गराउने, मनोरञ्जन प्रदान गर्ने रहेको छ । विशेष अवसरमा गाइने हुँदा यसको उद्देश्य अनिष्ट निवारण, उपदेशको प्रयोजन, धर्म र मोक्ष प्राप्त गर्नु पनि रहेको छ ।

४.२.७ शैली

ब्रह्मदेवताको गाथा दुईहरफे, तीनहरफे, चारहरफे श्लोकमा आवद्ध छ । यसमा कुनै शास्त्रीय शैली नभइकन स्थानीय लोकलयात्मक शैली प्रयुक्त छ । अझ भन्नुपर्दा यो गाथामा १४ अक्षरे सवाइलयको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

जस्तै : राखु राखु मालुवेटा जोटन रुपियाँ
तेसरी होरन हाल्यो होर आइ गयो
चौथी होरन हाल्यो होर आइगयो
पाँचौ होरन हाल्यो होर आइगयो ।

उपर्युक्त श्लोक १४ हरफे सवाइलयमा प्रयुक्त छन् र यसमा ब्रह्मदेवताको जन्म लग्न हेराउँदा जोशीज्यूले मालुबेटासँग सवा रुपियाँ भेटी राख्न भनेका कुरा र तेस्रो चौथो रेखा हाली हेर्दा लग्न पूरा भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

त्यस्तै गरी यो गाथा गायनमा एउटाले गीत उठाउने र अन्य व्यक्तिहरूले त्यसलाई टिप्पै सामूहिक रूपमा भट्याउँदै अगाडि बढाउने गर्छन् । र लामो श्वास प्रवाहमा गाउँछन् । यो गाथामा प्रश्नोत्तरात्मक, गीतिलयात्मक शैली प्रयुक्त भएको पाइन्छ । जस्तै :

कारे होलो तम् देवाको नयौनु धोयौनु ?

कारे होलो तम् देवाको सभारे बसनु ?

कारे होलो तम् देवाको घोडीले कदौनु ?

कारे होलो तम् देवाको बेजा तकौनु ?

गौरीकुण्ड विष्णु पानी नयौनु धोयोनु

पिपल चौरीणी माइत सभारे बसनु ।

धुपीखर चौर माइत घोडीले कदौनु

लिपुखर धुरामाइत बेजा तकनु ।

(स्रोत: गौरी जोशी दार्चुला, हिकिला)

प्रस्तुत गाथामा बडा देवता केदारको नुहाउने, धुने, घोडा, कुदाउने, धुनष खेलाउने ठाउँको बारेमा सोधिएको छ र उत्तर पनि दिइएको छ । अतः शैलीगत दृष्टिले ब्रह्मदेवताको गाथा संवादात्मक, प्रश्नोत्तरात्मक शैली, १४ अक्षरे सवाइलयका साथै अन्य स्थानीय दार्चुलेली लोकलयमा आबद्ध छ । प्रारम्भमा सुखान्त अनि दुखान्त र अन्त्यमा दुःखान्त भइकन पनि राजकाज चलाउनुले सुखान्तमा टुङ्गिएको छ ।

४.२.८ भाषा

भाषामा स्तरीय वा मानक रूपमा र स्थान विशेषमा बोलिने कथ्य वा भाषिकामा भेद हुनु स्वाभाविक हो । दार्चुलाका लोककथामा यस्तो विशेषता निकै

पाइन्छ । दार्चुला जिल्लामा प्रचलित लोकगाथामा प्रयुक्त भाषाको प्रसङ्गमा भन्नुपर्दा त्यहाँका समुदायमा परपच्छिमा भाषिकाअन्तर्गत पर्ने दुहुँली उपभाषिकाको प्रयोग पाइन्छ । धेरै शब्दहरू स्थानीय चलनचल्ती अनुसार प्रयोग गरिएका कारण सम्बन्धित उपभाषिकाका वक्ताबाहेक अरूले बुझ्न गाह्रो पर्ने अवस्था छ । अहिलेको मानक अथवा स्तरीय नेपाली भाषाको उद्गमस्थलबाटै परपच्छिमा भाषिकाको पनि जन्म भएको हो र त्यहीँ भाषा स्तरीय बन्दै जाँदा आजको मानक नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको हो भन्ने भनाइ पनि पाइन्छ । अहिले पनि दुहुँली उपभाषिकामा प्रयोग हुने कतिपय शब्दहरू हुम्ला जुम्ला अर्थात् कर्णाली प्रदेशमा बोलिने भाषासँग मेल खाने अवस्था छ । त्यसैले दुहुँली उपभाषिकालाई नेपाली भाषाको एउटा उपभेदका रूपमा पनि लिन सकिन्छ । यसमा स्तरीय नेपालीका कतिपय शब्दहरूका साथै यसका आफ्नै निजी शब्दहरू भेटाउन सकिन्छ । दार्चुलेली दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथामा प्रयोग भएका दुहुँली उपभाषिकाका सन्दर्भमा भन्नुपर्दा यहाँ सरकारी कार्यालयहरूमा बाहेक सबैतिर यसको प्रयोग हुन्छ । यहाँसम्म कि विद्यालयहरूमा समेत शिक्षक र विद्यार्थीहरू बीचको संवाद अनि छलफलका क्रममा समेत यही उपभाषिकाको प्रयोग गरिन्छ । अभै ब्रह्मदेवताको गाथामा त जुम्लाको खस क्षेत्रमा बोलिने प्राचीन नेपाली भाषाको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ । जुन अहिलेका नयाँ पिँढीलाई बुझ्न गाह्रो पर्दछ । त्यस्तै गरी ब्रह्मदेवताको गाथामा प्रयुक्त भाषिकामा भारतीय कुमाउँ, गढवाली भाषाको समेत प्रभाव देखिन्छ । यहाँको स्थानीय जनबोलीदेखि देवी चढ्दा देवी देवताहरूले बोल्ने भाषिकाको प्रबलता यस गाथामा रहेको पाइन्छ । देवी, देवताहरूले बोल्ने भाषा भाषिकाको प्रयोग हुनु ब्रह्मदेवताको गाथाको आफ्नै विशेषता हो । ब्रह्मदेवताको सङ्कलित गाथामा प्रयोग गरिएका केही शब्दहरू उदाहरणका लागि यहाँ प्रस्तुत छन् :

स्थानीय शब्द	स्तरीय नेपाली अर्थ
कारे होलो	कहाँ होला
नयोनु	नुहाउनु
धोयौनु	धुनु
कदौनु	कुदाउनु
सन्ध्या	सन्ध्या

बेजातकनु	धनुष खेलनु
चलकु मार्यो	हिँड्यो
ताकीन	त्यहाँबाट
मिर्कु	मिर्ग
निरु	सफा
ठन्गो	चिसो
असेलु	ऐंसेलु
सुनाखरी	सुनको
भौलो	जाउला
गौमुखी	गाईमुखे
तिरीया	स्त्री
सबन्नु	सपना
घणुली	घडा
ब्यौं	बिहे
निउतो	निम्तो
भमरी	परिक्रमा, प्रदक्षिणा
जीया	आमा
कोल	काख
लागन्छ	लागछ
उरिन्छ	उर्लिन्छ
जिउनारी साल्यो	भोजन गयो
माथाबौली दिनु	आशीर्वाद दिनु
सुद्धि	शुद्ध
लौटी	फर्की
लणूथल	विस्तारै, सुस्तरी
ठुमैठुम	फटाफट
रट्टन	इच्छा , तिर्खा
खपीया / खाप	मुख
चाना	निधार

लादा	पेट
जाड	तिघ्रा
ओखती	औषधि
लुवा	फलाम
धनौषो	धनुष
चौपाणी	पलेटी कस्तु
अमृतैकी चिन्गी	अमृतको प्याला
लोकबागौ	जनता, अन्य व्यक्तिहरू
ढोल्यो	पोख्यो
पुतु	छोरा
वैदायो	बोलायो
सालीमानो	सवाँमानो
रिखी	ऋषि
बटेइ दिय	तयार गरिदिनुहोस्
मुइ	म
आया	आएँ
जिबणी	जिब्रो
बच्चे	वरदान

४.३ निष्कर्ष

समग्रमा दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्म देवताको गाथाले समग्र राष्ट्रका लोकगाथाहरूको अभिवृद्धिमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ, भन्न सकिन्छ । दुहुँ क्षेत्रका गाउँ बस्तीमा हरेक जनजिब्रोमा यो गाथा भुन्डिएको छ । अतः लोकगाथाका क्षेत्रमा यस जिल्लाले महत्त्वपूर्ण योगदान दिन सक्ने कुरालाई नकार्न सकिदैन ।

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार

५.१ सारांश

नेपाली समाजमा परम्परादेखि मौखिक रूपमा हस्तान्तरित हुँदै आएका लामा-लामा वर्णनात्मक गीत र कविताहरू पनि छन् । यिनैलाई कोही लोकगीत भन्छन् भने कोही लोकगाथा भन्छन् । लोकगाथाका लोककाव्य, गीतिकाव्य, गीतिकथा, आख्यान काव्य, प्रबन्ध काव्य तथा प्रबन्ध गीत जस्ता नाम पनि छन्, तर यी सबै शब्दभन्दा लोकगाथा शब्द नै बढी उपयुक्त छ । किन भने गाथा शब्द एकातिर अत्यन्त प्राचीन छ भने अर्कातिर लोकजीवनमा उत्तिकै प्रचलित छ ।

लोकगाथाले एकातिर लोकलाई श्रुतिमधुरता र मनोरञ्जनात्मकताका दृष्टिकोणबाट आनन्दित बनाएको हुन्छ भने अर्कातिर लोकलाई शिक्षा पनि प्रदान गरेको हुन्छ । अलिखित रूपमा जनश्रुतिमा प्रचलित लोकगाथाको निर्माण कर्ता अज्ञात हुन्छ । लोकगाथा समुदायमा सहज रूपमा जन्मिएको हुन्छ । लोकगाथाहरू प्राचीनतम, कौटुम्बिक, शोकपूर्ण एवम् अलौकिक किसिमका हुन्छन् भने कतिपय गाथाहरू पौराणिक, सीमान्त, आख्येय र रोमाञ्चक, प्रेम कथात्मक र किम्बदन्तीमूलक हुन्छन् । जे होस् लोकगाथाको मूल अभिप्राय श्रोतालाई मनोरञ्जन गर्नमा नै निहित रहेको हुन्छ ।

दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथा पनि यस क्षेत्रको एक धार्मिक, सांस्कृतिक सामाजिक, रीतिरिवाजलाई जीवन्त राख्ने महत्त्वपूर्ण गाथा हो । हरेक वर्ष बडा दसैँमा ब्रह्मदेवताको पूजाको अवसरमा यो गाथा गाइन्छ । त्यसैगरी श्रावण महिनामा दिनभर निराहार बसी राति मन्दिरमा जाग्राम बसेर दुहुँ समुदायका व्यक्तिहरूले धार्मिक मान्यताअनुरूप आफ्नो मनोकाङ्क्षा पूर्तिको लागि यो गाथा गाउने गरेको किम्बदन्ती छ ।

अतः नेपाली समाजभित्र पूर्वमेची देखि महाकालीसम्मका हरेक बस्तीमा जनताका दुःख विसाउने चौतारीका रूपमा लोकसाहित्य रहेको छ । लोकसाहित्य नभिकेको कुनै पनि नेपाली भू-भाग छैन । यस्ता नेपाली समाजमा जनश्रुतिमा प्रचलित लोकगाथाभित्र जनताका सुख-दुःख, आँसु, हाँसो, रोदन, विस्मात, धर्म, संस्कृति, भेष-भूषा, भाषा, संस्कार आदि लुकेको हुन्छ । लुकेको संस्कृतिलाई चिनाउने काम यस्तै लोकगाथाले गरेको हुन्छ । लोकगाथा नेपाली समाजका अमूल्य निधि हुन् । लोकगाथाले नेपाली समाजलाई हरेक कोणबाट जीवन्त राखेको छ, भन्नमा विमति हुँदैन ।

५.२ निष्कर्ष

सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने महाकाली अञ्चलको एउटा जिल्ला दार्चुला हो । यस जिल्लाको बनोटमा हिमाल, पहाड, डाँडा पखेरा, जङ्गल, छाँगा-छहरा एवम विभिन्न नद-नदी, ताल-तलैया र खोलाहरू रहेका छन् । यहाँ विभिन्न किसिमका चाडपर्वहरू मनाइन्छन् । यस जिल्लाको आफ्नै संस्कृति छ । यही लोकसंस्कृतिको सेरोफेरोमा हुर्किएको लोकजीवनमा सुनिने, भनिने र गाइने लोकगाथाहरू नै दार्चुला जिल्लाका लोकगाथा हुन् ।

दार्चुला जिल्लालाई क्षेत्रीय आधारमा तीन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ । लेकम क्षेत्र, मार्मा क्षेत्र र दुहुँ क्षेत्र । दुहुँ क्षेत्र दार्चुला जिल्लाको उत्तरी भेगमा अवस्थित छ । दुहुँ क्षेत्रले उत्तरमा तिब्बतसम्म छोएको छ । ब्रह्मदेवताको गाथा दुहुँ क्षेत्रमा परापूर्वकालदेखि जनश्रुतिमा प्रचलित एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा र एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सदैव जीवित र विकसित हुँदै आएको छ । यस गाथाको सम्बन्ध परम्परागत संस्कृति, धार्मिक मूल्य मान्यता र रीतिरिवाजसँग रहेको छ । यस गाथाले यहाँको धार्मिक, पौराणिक सांस्कृतिक, संस्कारगत परम्परालाई जीवन्त राखेको छ ।

ब्रह्म देवताको गाथाले विशेष गरी दुहुँ क्षेत्रमा मनाइने, चाडपर्व, जात्रा र अन्य विशेष अवसरको महत्त्वलाई उजागर गरेको छ । खास गरी महानवमीमा गाइने गाथा पुस, चैत, साउन र भदौ महिनामा ब्रह्मदेवताको स्तुति गायनको लागि गाइने गरिन्छ । दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित यस गाथाले नेपाली लोकगाथाको बढ्दो क्रमलाई निरन्तरता दिइरहेको पाइए पनि भण्डै लोप हुने अवस्थामा पुगिसकेको कुरा यस

अध्ययनबाट पुष्टि भएको छ । यस गाथाको भाषिक स्वरूप आफ्नै प्रकारको छ । सङ्कलित यस गाथामा परपच्छमा भाषिका अन्तर्गत पर्ने दुहुँली उपभाषिका, प्राचीन खस भाषा र भारतीय कुमाउँ , गढवाली भाषाको प्रयोग हुनु छुट्टै विशेषता हो ।

दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथामा सामाजिक परिवेश, लौकिक-अलौकिक घटनाक्रम, अलौकिक पात्र, धार्मिक, सांस्कृतिक परम्परागत मूल्य मान्यताको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । यो गाथा सामूहिक रूपमा गाइने हुँदा एक जनाले गीत उठाउने र अन्यले त्यहीँ आधारमा भट्याउँदै लोकलयात्मक भाकामा गाउने गर्दछन् । गीतिलयमा आधारित यस गाथालाई स्थानीय रूप, रङ्ग अनुरूप विशेष अवसर पारेर सामूहिक गायन गरिन्छ । यो गाथा सिङ्गो लोकसाहित्यको गरिमा बढाउने काममा आफ्नो क्षेत्रबाट विशिष्ट सहयोग पुऱ्याउन सफल भएको छ ।

लोकगाथा शास्त्रीय नियम र सिद्धान्तभन्दा विल्कुलै टाढा र रहे तापनि यस गाथामा केही शास्त्रीय नियम वीर रस र करुण रस पाइन्छ । त्यस्तै गरी केही मात्रामा अन्त्यानुप्रासको तुकबन्दी पनि यस गाथामा रहेको छ तर भाषाको व्याकरणिक नियमको पालना यसमा गरिएको छैन । गाथावाचकले आफ्नो बोलीमा जसरी शब्दहरूको उच्चारण गरेर गाथालाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ, त्यही लोकस्तरीय बोलीमा नै लोकगाथालाई ग्रहण गरिन्छ । लोकगाथाको मौलिकता सुरक्षित राख्न यस शोधपत्रमा सङ्कलित ब्रह्मदेवताको गाथालाई जनबोलीमा उतारिनाका साथै नेपाली भाषाका सम्पूर्ण पाठकहरूलाई समेत सजिलो होस् भन्ने ध्येयका साथै एउटा गाथालाई विभिन्न उपशीर्षक दिएर नेपालीमा अनुवाद गरेर पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा दुहुँ क्षेत्रका, धार्मिक, सांस्कृतिक, परम्परागत रीतिरिवाज आदि प्रस्तुत हुन आएको छ । साथै यो गाथा गायनका क्रममा प्रयुक्त स्थानीय थैगोहरू पनि यसमा रहेको पाइन्छ ।

समग्रमा दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा गाथाको पक्षमा वर्तमान समयसम्म कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान नभएको परिप्रेक्ष्यमा यहाँ प्रचलित ब्रह्मदेवताको गाथासँग सम्बन्धित प्रस्तुत अध्ययनले त्यहाँका लोकगाथाको क्षमता र वैशिष्ट्य प्रस्तुत गरेको छ । वास्तवमा दार्चुलाको दुहुँ क्षेत्रको विगत र वर्तमानलाई बुझ्न र यस क्षेत्रका भावी सम्भावनालाई निम्त्याउन प्रस्तुत अध्ययनले विशेष योगदान पुऱ्याउने देखिन्छ भने

यसबाट भाषिक क्षेत्रका साथै अन्य विविध क्षेत्र पनि लाभान्वित हुने तथा दार्चुला जिल्लामा प्रचलित लोकसाहित्यका विविध विधाहरूको सैद्धान्तिक पहिचान गर्न समेत टेवा पुऱ्याउने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

५.३ भावी अनुसन्धानका लागि सुझाव

दार्चुला जिल्ला लोकसाहित्यका दृष्टिले निकै धनी देखिन्छ । यहाँको लोकसाहित्यको अध्ययन र अनुसन्धानका सिलसिलामा प्रस्तुत शोधपत्र महत्त्वपूर्ण रहेको छ । अतः लोकसाहित्यका विविध क्षेत्रको पहिचान गरी लोकसाहित्यको क्षेत्रबाट जिल्लालाई राष्ट्रिय स्तरमा चिनाउनका लागि भावी अनुसन्धानकर्ताले निम्नलिखित शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न सक्ने छन् ।

- (क) दार्चुला जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन ।
- (ख) दार्चुलाका लोकगाथाहरूको अध्ययन ।
- (ग) दार्चुला जिल्लामा प्रचलित लोकनाटकको अध्ययन ।
- (घ) दार्चुला जिल्लामा प्रचलित उखान/टुक्काको अध्ययन ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५०) विचार र व्याख्या (दो.सं), काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

कोइराला, शम्भुप्रसाद, (२०५६), लोक साहित्य, सिद्धान्त र विश्लेषण (दो.सं.)

विराटनगर : धरणीधर प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

जोशी, सत्यमोहन (२०१४) हाम्रो लोकसंस्कृति, काठमाडौं: रत्नपुस्तक भण्डार ।

थापा, धर्मराज र सुवेदी हंसपुरे (२०४१) नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, काठमाडौं:

साभा प्रकाशन ।

धामी, धाना, (२०६४), दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित लोककथाको अध्ययन,

अप्रकाशित एम.ए. शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग,

कीर्तिपुर ।

पराजुली मोतीलाल, (२०४१), कास्की जिल्लाको सामाजिक गाथाहरूको सङ्कलन ,

वर्गीकरण र विश्लेषण, शोधपत्र

बन्धु, चूडामणि, (२०६६), नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स ।

भट्ट, उद्धवदेव (२०५९), वैतडी जिल्लाको लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण,

अप्रकाशित एम.ए. शोधपत्र त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर ।

लामिछाने, कपिलदेव (२०६४) नेपाली लोकगाथाको अध्ययन, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र लुइटेल् (२०६३), लोकवार्ता विज्ञान र लोकसाहित्य,

काठमाडौं विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, बट्टीप्रसाद (२०४२) डोटेली भारतको परिचय, सङ्कलन र विश्लेषण, अप्रकाशित

एम.ए. शोधपत्र त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर ।